

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**MİLLİ KÜTÜPHANE KOLEKSİYONUNDA YER ALAN
"ENVÂ-I EMRÂZ" ADLI OSMANLI EL YAZMASI
ESERİN FİTOTERAPİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

AKSANUR GÖKÇE

FARMAKOGNOZİ ANABİLİM DALI

HAZİRAN 2021

**MİLLİ KÜTÜPHANE KOLEKSİYONUNDA YER ALAN “ENVÂ-I EMRÂZ”
ADLI OSMANLI EL YAZMASI ESERİN FİTOTERAPİ AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

Aksanur GÖKÇE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FARMAKOGNOZİ ANABİLİM DALI

FİTOTERAPİ PROGRAMI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

HAZİRAN 2021

MİLLİ KÜTÜPHANE KOLEKSİYONUNDA YER ALAN “ENVÂ-I EMRÂZ” ADLI OSMANLI EL YAZMASI ESERİN FİTOTERAPİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Aksanur GÖKÇE

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Haziran, 2021

ÖZET

Bitkiler çok eski çağlardan bu yana sağlık, gıda ve bazı diğer amaçlarla kullanılarak insanlığa hizmet etmektedir. Dolayısıyla bitkilerin tedavi amacıyla kullanıldığı yüzyıllar boyunca hekimlik ve eczacılık birbirinden ayrılmayan iki meslek olagelmıştır. Tarih öncesi çağlardan itibaren bitkilerin tedavi amacıyla kullanımına dair pek çok yazılı kaynak mevcuttur. Tedavide kullanılan bitkilerin bilimsel süzgeçten geçirilerek kullanımlarının sağlanması toplum sağlığı açısından önem ihtiva etmektedir. Tıbbın ve bitkilerle tedavinin gelişim sürecine bakıldığında, bu tez çalışmasında başta Mezopotamya kökenli olmak üzere kadim medeniyetler (Sümer, Babil, Hitit, Yunan, vs) ile Hint, Çin, Japon ve İslam medeniyetlerinin katkıları “Genel Bilgiler” kısmında gözden geçirilmiştir. Tez kapsamında, Milli Kütüphane bünyesindeki Yazma Eserler Müdürlüğü koleksiyonunda bulunan Osmanlı dönemine ait, fitoterapi ile ilgili olan eski Türkçe ile yazılmış “Envâ-ı Emrâz” isimli el yazması eser günümüz Türkçesine çevrilmiş ve içindeki tıbbi bilgiler; hastalıkların ilgili oldukları sistemlere, tedavide kullanılan ilaçların hazırlanış yöntemlerine ve eserde ismi geçen bitkilerin literatürde yer alan karşılıklarına göre incelenmiştir. Envâ-ı Emrâz adlı eser 604 babdan oluşan 3 bölüm halindedir. 1. bölümde Galen hekimin, 2. bölüm Millet hekimin, 3. bölümde ise Hipokrat hekimin reçeteleri bulunmaktadır. Eserin her bölümünde sırasıyla tüm hastalıklar tekrar edilmiştir. 2. Bölümde farklı olarak özellikle savaş yaralarının tedavilerine yer verilmiştir. Terkipler genellikle bitkilerin yaprak, çiçek veya kök gibi kısımlarının karışımı veya tek bitki kısmının kaynatılması sonucu elde edilen şuruplar ve macunlar şeklindedir. Eserde detaylı tarifler çok nadiren yer almaktadır. Genellikle tek cümle ile hangi şikâyet için neyin iyi geleceği bahsedilmiş ve bitkilerin kullanımına dair bilgiler yüzeysel olarak verilmiştir. Aynı şikâyet için farklı reçeteler (varsa) aynı babda peş peşe verilmiştir. Tez çalışmamız neticesinde, tıbbi bitkilerin tedavide kullanılışlarına dair Envâ-ı Emrâz’da bulunan kadim bilgiler gün ışığına çıkartılmış olup, geleneksel bilgilerin modern fitoterapi araştırmalarında kullanılabilmesi için literatüre katkıda bulunulmuştur.

Bilim Kodu : 1017
Anahtar Kelimeler : Fitoterapi, geleneksel tıp, el yazması eser, Osmanlı tıbbı, Envâ-ı Emrâz, Galen, Hipokrat
Sayfa Adedi : 122
Danışman : Prof. Dr. İlkay ERDOĞAN ORHAN

INVESTIGATION OF THE HAND-WRITTEN OTTOMAN MANUSCRIPT
TITLED “ENVÂ-I EMRÂZ” PRESERVED IN THE NATIONAL LIBRARY
COLLECTION IN TERMS OF PHYTOTHERAPY

(M. Sc. Thesis)

Aksanur GÖKÇE

GAZI UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF HEALTH SCIENCES

June, 2021

ABSTRACT

Plants have served humanity for health, food, and other purposes since ancient times. Therefore, medicine and pharmacy have been two professions that are not separated from each other for centuries, when plants are used for therapeutic purposes. There are many written sources about the therapeutic use of plants since prehistoric times. Ensuring the use of the plants used in treatment by passing them through a scientific filter is important in terms of public health. In this thesis study, contributions of the ancient civilizations particularly in Mesopotamia (*e.g.* Sumerian, Babillion, Hittite, Greek) as well as Indian, Chinese, Japanese, and Islamic civilizations are briefly reviewed in “General Information” section, considering the development process of medicine and herbal therapy. The manuscript named “Envâ-ı Emrâz”, written in ancient Turkish and related to phytotherapy, belonging to the Ottoman period, which is preserved in the collection of the Directorate of Manuscripts in the National Library, has been translated into today's Turkish within the scope of the thesis and medical information it contains; the systems to which the diseases belong, the preparation methods of the drugs used in the treatment and the equivalents of the plants mentioned in the work in the literature. The book named Envâ-ı Emrâz consists of 3 chapters having 604 babs. The prescriptions of the physician Galen in the first part, the physician Millet in the second part, and the physician of Hippocrates in the third part were written. In each part of the work, all diseases are repeated respectively. In the second chapter, the treatment of war wounds is discussed in particular as being different from other two chapters. The compositions are generally in the form of syrups and pastes obtained by boiling a mixture of plant parts such as leaves, flowers, and roots or or single plant part. Detailed recipes are found very rarely in the manuscript.

Generally, it was mentioned in one sentence what would be good for which complaint. Information on uses of the plants were given roughly. Different prescriptions (if any) for the same complaint were given in the same item one after the other. As a result of our thesis, ancient information about the use of medicinal plants in treatment was brought to light, and a contribution was made to the literature for the use of traditional information in modern phytotherapy research.

Science Code : 1017

Key Words : Phytotherapy, traditional medicine, ancient manuscript, Ottoman medicine, Envâ-ı Emrâz, Galenus, Hippocrates

Page Number : 122

Supervisor : Prof. Dr. İlkay ERDOĞAN ORHAN

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimi sürecinde ilgilerinden dolayı tüm Gazi Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Farmakognozi Anabilim Dalı öğretim elemanlarına ve tez döneminde her türlü desteğini esirgemeyen danışman hocam sevgili Prof. Dr. İlkay ERDOĞAN ORHAN'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Milli Kütüphane Yazma Eserler Şube Müdürü Dr. Niyazi ÜNVER'e eser belirleme noktasındaki katkılarından dolayı ve Osmanlıca eser çevirilerinde uzman olan Sayın Harun KÜÇÇÜK'e Osmanlıca okumalarım destek ve teyitlerinden dolayı teşekkür ederim.

Tezi yazma aşamamda gösterdikleri sabırdan dolayı sevgili aileme, bugünlere gelmeme vesile olan annem Gülsen SEZER ve babam Suat SEZER'e, kayınvalidem Emine GÖKÇE ve kayınpederim Mehmet Ali GÖKÇE'ye şükranlarımı sunarım. Hayat arkadaşım, biricik yoldaşım ve sevgili eşim Süleyman GÖKÇE'ye manevi desteğinden dolayı teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. GENEL BİLGİLER.....	3
2.1. Tıp ve Eczacılığın Tarihsel Gelişimi	3
2.2. Tarih Öncesi (Pre-Historik) Dönemde Tedavi Yaklaşımları	4
2.3. Mezopotamya Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları	5
2.4. Mısır Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları.....	8
2.5. Hitit Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları	12
2.6. Hint Tıbbı (Ayurvedik Tıp)	13
2.7. Çin Geleneksel Tıbbı	16
2.8. Japon Tıbbı (Kampo Tıbbı)	18
2.9. Yunani Tıp	18
2.10. Hipokrat Dönemi (Bilimsel Dönem)	22
2.11. Roma Döneminde Tıp.....	30
2.11.1. Dioskorides	30
2.11.2. Galen.....	30
2.12. Orta Çağ Tıbbı	32
2.13. İslam Tıbbı	33
2.14. Selçuklu Dönemi Tıbbı	36
2.15 Osmanlı Döneminde Tıp ve Eczacılık	37
2.16. Milli Kütüphane Koleksiyonunda Bulunan Tıbbi Yazma Eserler	40
3. GEREÇ VE YÖNTEM.....	43

Sayfa

3.1. Gereç.....	43
3.2. Yöntem.....	44
4. BULGULAR.....	47
5. TARTIŞMA.....	105
6. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	109
KAYNAKLAR.....	110
EKLER.....	115
EK-1: Envâ-ı Emrâz Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan el yazması nüshadan örnek sayfalar.....	116
EK-1: (devamı) Envâ-ı Emrâz Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan el yazması nüshadan örnek sayfalar.....	117
ÖZGEÇMİŞ.....	121

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 4.1. Nörolojik hastalıkların tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması	47
Çizelge 4.2. Göz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	51
Çizelge 4.3. Kulak burun boğaz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	53
Çizelge 4. 4.Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	56
Çizelge 4.5. Ağız ve diş hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	65
Çizelge 4.6. Solunum sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	68
Çizelge 4.7. Kalp hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	71
Çizelge 4.8. Gastrointestinal sistem (GIS) hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	70
Çizelge 4.9. Üriner sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	85
Çizelge 4.10. Kadın hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	88
Çizelge 4.11. Cinsel hastalıklardaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	90
Çizelge 4.12. Kas ve iskelet sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	90
Çizelge 4.13. Zehirlenme durumlarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	93
Çizelge 4.14. Haşeratı uzaklaştırmak için yapılan uygulamaların hekimlere göre karşılaştırılması	93
Çizelge 4.15. Hayvan ısırması-sokması tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması	95
Çizelge 4.16. Uyku tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması	97
Çizelge 4.17. Muhtelif tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması	98
Çizelge 4.18. Yara tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması	99
Çizelge 4.19. Envâ-ı Emrâz'da geçen tıbbi bitkiler ve tahmin edilen bilimsel adları	101

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Simgeler	Açıklamalar
??:	Anlamı bilinmeyen/bulunamayan kelimeler
**:	Masaj terapi, aromaterapi, detaylı reçete gibi tarifler
Δ:	Günümüzdekine benzer kullanım-tecrübe edilmiş bilgiler
#:	Kaplıca- psikolojik etki
!!:	Perhiz uyarısı-yasaklar
=:	Kullanılan ilginç malzeme-araç-gereçler
Kısaltmalar	Açıklamalar
M.Ö.:	Milattan önce
M.S.:	Milattan sonra
B:	Bab (2. Bölümde yer alan bablar - Millet Hekim)
Bb:	Bab (3. Bölümde yer alan bablar - Hipokrat Hekim)
JSOM:	Japon Doğu Tıbbı Topluluğu (Japanese Society of Oriental Medicine)

1. GİRİŞ

Tıp mesleği insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olmakla beraber, her coğrafyada farklı aşamalardan geçerek değişik toplumların katkılarıyla günümüze kadar ulaşmıştır. İnsan yaşamının kaçınılmaz bir unsuru olan hastalıkları tedavi etmeye çalışmak ve sağlıklı olmaya ve kalmaya çabalamak, insanın doğasında var olan merak duygusuyla birlikte yeni tedaviler ve tıbbi yöntemleri keşfetmeyi beraberinde getirmiştir. Kadim zamanlardan bu yana bitkiler insanoğluna gıda kaynağı olmasının yanısıra, hastalıklara şifa bulunması açısından da kullanılagelmiştir. Kimya bilimindeki ilerlemelerle beraber, tıp ve eczacılık mesleklerindeki gelişmeler ile bu iki mesleğin birbirinden ayrılması ile kimyasal ilaç keşfi hızlanmış ve kimyasal sentez yoluyla elde edilerek kliniğe giren modern ilaç sayısı hızla artmıştır. Ancak geleneksel tıp sistemleri ve halk tıbbında kullanılan bitkilerin kayıt altına alınması veya eski çağlarda yazılmış eserlerin günümüz Türkçesine kazandırılması, Farmakognozi ve Fitoterapi alanlarındaki araştırmalar için halen önemini korumaktadır. Zira eski yüzyıllarda tedavide kullanılan bitkilerin etnofarmakolojik kayıtları, bugünkü araştırmaların planlanmasına yardımcı olmakta, yol göstermekte ve bahsi geçen biyolojik aktivitelerinin bilimsel platformda modern tekniklerle incelenmesine ve kanıtlanmasına imkân vermektedir.

Türkiye, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapması nedeniyle, sosyokültürel ve geleneksel bilgi açısından çok zengin bir ülkedir. Diğer yandan, yaklaşık 12.000 bitki taksonu barındıran zengin florası da eski çağlardan bu yana bitkilerin şifa amacıyla kullanılmasına vesile olmuştur. Anadolu coğrafyası Hititler, Hattiler, Akatlar, Asurlular, Frigyalılar, Lidyalılar, İyonyalılar ve Urartular gibi eski çağ medeniyetlerine ev sahipliği yapmış, Türklerin 26 Ağustos 1071'de Malazgirt Zaferini müteakip Anadolu'yu anayurt edinmeleri ile Selçuklu İmparatorluğunun temelleri atılmıştır. Selçuklu İmparatorluğunun parçalanmasıyla ortaya çıkan Anadolu beyliklerinden ve 24 Oğuz boyundan biri olan Kayı boyu, Söğüt ve Domaniç bölgesinde yerleşerek, 1299 yılında Osmanlı Devleti'ni kurmuştur. 1453 yılında İstanbul'u fetheden ve 3 kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğundan sonra, Anadolu'da 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu kadar önemli bir tarihi ve biyolojik zenginliğe sahip olan ülkemizde nesiller boyunca biriken ve aktarılagelen bilgilerle bitkilerin hastalıklara karşı kullanımları da Anadolu halk tıbbını oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu zamanında da çok değerli hekimler yetişmiş ve bitkilerin tedavide kullanımını anlatan değerli eserler kaleme almışlar veya Osmanlıca'ya tercüme etmişlerdir. Ancak

Osmanlı döneminde yazılan veya Osmanlıca'ya çevrilen tıp ve eczacılık alanındaki eserlerin önemli bir kısmı günümüz Türkçesine henüz çevrilmemiştir. Bu amaca yönelik olarak Milli Kütüphane koleksiyonunda yer alan el yazması tıbbi eserler üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda; henüz modern Türkçe'ye çevrilmemiş olan “Envâ-ı Emrâz” adlı eser fitoterapi açısından incelemek ve çevirisini yapmak üzere tarafımızdan tez konusu olarak seçilmiştir. “Milli Kütüphane Koleksiyonunda Yer Alan Envâ-ı Emrâz Adlı Osmanlı El Yazması Eserin Fitoterapi Açısından İncelenmesi” adlı yüksek lisans tez çalışmamız kapsamında, eserin Türkçe'ye çevirisi yapılarak, tıp ve eczacılık açısından incelenmesi, eserde tedavi amacıyla kullanıldığı belirtilen bitkilerin fitoterapi açısından güncel bilgilerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Tez kapsamında konunun tarihi geçmişini ve önemini ifade etmek bakımından tıp ve eczacılık tarihi de ilgili literatür verileri üzerinden incelenmiştir. Tezimiz, el yazması bir eserin Osmanlıca'dan Türkçe'ye tercümesi ve incelenmesine dair Anabilim Dalımızda yapılan ilk tez çalışmasını oluşturmaktadır. Envâ-ı Emrâz adlı el yazması eser de tez konumuz olarak Türkçe'ye çevrilerek literatüre kazandırılmış ve bu konuda çalışan araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

2. GENEL BİLGİLER

2.1. Tıp ve Eczacılığın Tarihsel Gelişimi

Tarihi bilimsel kanıtlara göre yaklaşık 5000 yıl önce ortaya çıktığı tahmin edilen hekimlik sanatı, Mezopotamya medeniyetleri, Hititler dönemi, Mısır dönemi, Yunan ve Roma dönemi, İslam dönemi, Rönesans ve akabinde Avrupa modern dönemi olarak birbirini takip eden dönemlerden geçerek günümüze kadar gelen kadim bir meslektir. Bu süreçte Çin tıbbı ve Hint tıbbının da muazzam katkıları olmuştur [1].

İnsanlar zamanla, doğal ortamlarda yaşayan hayvanların her bitkiyi yemediğini ve zehirli bitkilerden uzaklaştıklarını gözlemlemişler, bitkileri ise çoğunlukla deneme-yanılma yoluyla hastalık durumlarında kendi üzerlerinde kullanmaya başlamışlardır. Faydalı olan bitkileri zararlı olanlardan ayırmak için geçen zamanda ne yazık ki birçok insan da zarar görmüştür. Tarihin ilk dönemlerinde insanlar kendilerinin doktoru ve aynı zamanda eczacısı olmak durumunda kalmış, deneme-yanılma yolu ile dertlerine şifa aramışlardır. Örneğin bitki liflerini ve ağaç yapraklarını yaralarına bağlamış, kırıkları çamurla veya dallarla sabitlemeyi öğrenmiş, güneşte ısıtılan çeşitli taşları ağrılı vücut bölgelerine koyarak şifa aramışlardır [1].

Tedavi metotları, geçen binlerce yıl boyunca büyücüler, kabile şefleri ve rahipler tarafından uygulanmıştır. Hatta bazı kabilelerde büyücü-hekimlik veraset yoluyla geçerken, bazılarında da saralılar ve vücudu deforme olan kişiler gibi olağanüstü özelliği olduğu düşünülen kişiler bu görev için seçilmiştir [1].

Düşünme yetenekleri geliştikçe insanlar hastalıkların sebeplerini keşfetmeye çalışsa da gözle görülemeyen nedenlerle oluşan sağlık sorunlarını açıklamakta zorlanmışlar ve bu durumu güneş ve ay tutulması, yıldızların konumu ve şimşek çakması gibi tabiat olaylarına bağlamışlardır. Bu tip inanışlar ile su, ağaç ve toprak gibi nesneler tabulaştırılmış, sembol olarak yaptırılmış, muskalar ve dövmeler aracılığı ile hastalığa yol açtığı düşünülen kötü ruhların bedenden uzaklaştırılması amacıyla kullanılmış ve bir nevi tedavi olarak kabul edilmiştir [1].

Yazının icat edilmesiyle birlikte o döneme kadar birikmiş tıbbi bilgiler kayıt altına alınmaya başlanmış ve bu bilgiler genellikle kadim dönemlerde hayatın merkezi konumunda olan tapınaklarda korunmaya başlamıştır. Yazı tabletlerinin tapınak dışına çıkarılmasının yasak

olması ve çoğunlukla rahiplerin yazı yazmayı bilmesi nedeniyle tıp ilmi genellikle din adamlarının uyguladığı bir meslek haline gelmiştir [1]. 19. ve 20. Yüzyıllarda yapılan çalışmalar ile paleontoloji ve arkeoloji biliminin sunduğu kanıtlar da tıbbın kökeninin büyüye ve dini pratiklere dayandığını doğrulamaktadır [2].

Tıbbın mitolojik anlayıştan kurtarılması, tanı ve tedavi uygulama sürecine gözlemin dahil edilmesiyle olmuştur. Antik Mezopotamya, Mısır ve Anadolu kültürlerinin sentezi olan Yunan tıbbının öncü hekimi Hipokrat'ın gözlem konusundaki katkısı zaman içinde gelişerek bugünkü modern tıbbın ortaya çıkışına önayak olmuştur. Hipokrat ve ekolünden gelen hekimler tedavi ettikleri hastalıkların kayıtlarını tutmuşlar, başarı ve başarısızlıklarını kayda almışlardır [3]. Geçmişteki birçok tıbbi uygulama değerini yitirip artık uygulamadan kalksa da kökeni geleneksel bilgiye dayanan akupunktur, fitoterapi, kupa terapisi ve hirudoterapi gibi bazı metotlar modern tıpta yeniden yer almaya ve talep görmeye başlanmıştır [1].

Modern tıbbın gelişim sürecini daha iyi gözlemleyebilmek adına, tarihi dönemlere göre bazı medeniyetlerin tıbbi uygulamaları, Genel Bilgiler'in devamında daha detaylı incelenmiştir.

2.2. Tarih Öncesi (Pre-Historik) Dönemde Tedavi Yaklaşımları

Yazı icat edilene ve yerleşik düzene geçene kadarki binlerce yıllık süreç “tarih öncesi (pre-historik) dönem” olarak adlandırılmaktadır. Tarih öncesi dönem anlaşılmaya çalışılırken ciddi antropolojik incelemeler de yapılmaktadır. Bu anlamda arkeolojik kazılarda çıkarılan iskeletler paleopatoloji bilimi ile patolojik yönden incelenmekte ve paleoontoloji/paleoantropoloji verileri ile o dönemdeki canlıların yaşantılarına dair izler incelenmektedir [1].

Tarih öncesi çağlarda, insanların bilinçli bir tedavi yaptıklarına ve bitkilerin tedavi amacıyla kullanıldığına dair kaynak bulunamamasına rağmen, dinlerin hastalıklara sebep olduklarını düşündükleri kötü güçlere karşı kişileri savunmayı amaçladığı görülmektedir. Bu nedenle tıp ve din; tarih boyunca birbirleriyle yakın ilişki halinde olmuş ve tıp da bu amaca hizmet ettiği için zamanla tapınaklarda gelişmeye başlamıştır [4].

Diğer yandan tarih öncesi dönemde insanların çok basit de olsa anatomi bilgisine sahip olduğunu gösteren kayıtlar bulunmuştur. Örneğin İspanya'da bir kayaya kazınmış olan figürde karnında bir fetüs taşıyan bir hamile kadının resmedildiği gösterilmiştir [5].

İlkel toplumlarda hastalıkların kötü ruhların etkisiyle oluştuğu düşünüldüğünden, onları korkutmak ve uzaklaştırmak için hekim-büyücüler hayvan maskeleri kullanmışlardır. Yaklaşık 17.000-20.000 yıl önce Fransa’da “Les Trois Freres” adlı mağaranın duvarına yapılmış olan kaya kabartmasında hekim olduğu düşünülen birinin kafasına korkutucu bir geyik maskesinin takıldığı görülmüştür. Böylece hastaların bu tip ritüellerle ve çeşitli ilaçlarla büyülere inanması yoluyla iyileşmeleri amaçlanmıştır [5].

Tarih öncesi dönemde, hastalıkların oluşumunda başka alemlerden gelen ruhların veya kötü güçlerin bedeni kontrol altına almaya çalışılmasıyla oluştuğu, hastalık sürecinde iyi ve kötü ruhların savaştığı düşünülmüştür. Eğer karşı çıkılmış bir tabu varsa, büyücüler tarafından ceza olarak ruhların insanlara hastalık verdiği düşünüldüğünden, iyileşmek için de kötü ruhu uzaklaştıracak büyüsel işlemlere başvurulmuş, böylece var olduğu düşünülen gizli tabiat güçleri harekete geçirilmeye çalışılmıştır [1].

Tarih öncesi dönemde, bedenin dışardan bir etki ile bozulmadığı sürece sağlıklı durumda olduğu kabul edilmiştir. O dönemlerde insanlar doğal sebeplerden düşmenin yanı sıra, yanma, yaralanma ve zehirlenmenin bedensel bütünlüğü bozacağını veya sakat bırakacağını fark etmişlerdir. Ağrıların sıcak uygulama ve masajla azalacağını, romatizmal durumlarda güneşte kalmanın iyi geleceği ve sancıyı gidermek için bazı ilaçları almak gerektiği bilinmektedir. Ağrı kesici ve uyuşturucu gibi fizyolojik etkileri olduğu deneme-yanılma yoluyla öğrenilen kenevir, koka, afyon gibi bitkiler hem ağrı kesmek hem de küçük girişimsel işlemlerde uyuşturmak üzere kullanılmıştır. Temel tedaviler şifalı bitkileri kapsadığından, kadınlar toprakla daha haşır neşir oldukları için bu konularda daha çok bilgi sahip olmuşlardır. Kadınların çözüm bulamadığı noktalarda ise büyücü-hekimlere başvurulmuştur. Büyücü-hekimlerden ayrı çalıştıkları için kadın hekimler de tıbbın gelişmesine katkıda bulunmuşlardır [1].

2.3. Mezopotamya Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları

Coğrafya ve iklimin uygun olduğu ortamlarda yerleşik hayata geçilmesiyle medeniyetler kurulmaya başlanmıştır. Dicle, Fırat, Ganj ve Nil gibi etrafı verimli topraklarla kaplı büyük nehirlerin kıyılarında yerleşim alanları kurulmuştur. Bu alanlarda bataklıklar kurutulduğu ve su baskınlarına karşı önlemler alındığı takdirde bol ürün alınabildiği görülmüştür. Yunanca’da Mezopotamya “iki nehir arasındaki memleket” anlamına gelmektedir.

İlkel yaşamın devamı niteliğini de taşıyan Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri ile bunlardan etkilenerek oluşan Anadolu kültürü Ön Asya medeniyetlerini oluşturmaktadır [1].

Güney Mezopotamya’da M.Ö. 3500’lerde yaşamış bir halk olan Sümerler; Mezopotamya uygarlığının kökenini oluşturmaktadır. Uygarlığın başlangıcı olarak kabul edilen çivi yazısını M.Ö. 3100 tarihinde keşfederek, birçok gelişmeyi diğer medeniyetlerden önce uygulamışlardır. İlk yazılarında kamalarla nemli kil tabletlere şekiller çizerek resimsel yazının ilk halini kullanmışlardır. Tabletler, üzerine yazılar yazıldıktan sonra kurutulup taşınmış ve depolanmıştır. Sümerler metal işçiliği de yapmışlar, devasa anıtsal tapınaklar inşa etmişler ve kasabaları büyüterek şehirleşmişlerdir.

Sümerlerin geliştirdiği çivi yazısı yaklaşık 2000 yıl boyunca kullanılmış olup, Mezopotamya uygarlıklarını anlama ve inceleme noktasında temel kaynaklar olarak kullanılmaktadır [2].

Tıp ve eczacılık alanında bilgi sahibi olmak için Mezopotamya uygarlıklarından Sümerlerin ve devamında M.Ö. 2000’li yıllarda yaşayan Asurlular ve Babillilerin kaynaklarına bakıldığında, o devirlerde hardal, hurma, kenevir ve zeytin gibi yaklaşık 250 bitkisel kökenli drog ile balmumu, bal, fil yağı, kan ve yılan gibi 180 adet hayvansal/biyolojik kaynaklı droğun tedavide kullanımından bahseden kayıtlar mevcuttur [6]. Bu uygarlıklardaki tıbbi uygulamalara ilişkin bilgiler, genellikle Sümerlerin tıbbi bilgilerini kullanan Akatlılara ait metinlerden elde edilmiştir [4].

Şu ana kadar bilinen en eski yazılı hikâye olan ve Sümer çivi yazısıyla yazılmış olan Gılgamış destanı, M.Ö. 2000’lere kadar uzanan bir kökene sahiptir. Gılgamış en yakın arkadaşının ölümü üzerine “kalbine dokunuyorum, hiç atmıyor” ifadesini yazmıştır. Bu ifadeler o dönemde kalbin yaşamın devamı için öneminin farkında olduğu ve elle kontrol edilebileceğinin bilindiğini göstermektedir [7].

Asurlular zamanında yaşamış Nabu-Leu’nun bir hekim olarak çivi yazısı ile kayıtlarını tuttuğu tablet, Berlin’de bulunan Ön Asya Müzesi’nde sergilenmekte olup “bilinen en eski farmakope” olarak kabul edilmektedir. Bu tablette ilaç hazırlanmasında kullanılan bitkiler isimlerine, hazırlanma yöntemlerine, kullanıldıkları hastalıklara ve kullanım amaçlarına göre 13 sınıfa ayrılmış ve 3 kolon halinde yazılmıştır [8]. Sümerler’den kaldığı tespit edilen

başka bir tablette de çeşitli bitkilerin tedavide kullanılmak üzere ilaç haline getirilmesinden bahsedilmektedir. Tablette 15 adet ilaç tarifi yer almaktadır [4].

Meşhur Babil kralı Hammurabi'nin yasalarında bulunan 282 hükmün 10 tanesinde tıpla ilgili kısa ifadelere, hekimlere ödenmesi gereken ücretlere ve yanlış tedavi durumunda verilecek cezalara yer verilmiştir [9]. Bu yasalardaki uygulamalar detaylı incelendiğinde, Mezopotamya dönemindeki mevcut bilgiye dayalı cerrahi yöntemleri ve diğer tıbbi tedavilerin de aktif şekilde uygulandığı görülebilmektedir.

Mezopotamya uygarlıklarına ait olduğu tespit edilmiş olan en kapsamlı tıbbi tedavi bilgileri içeren eserin, Fransız araştırmacı R. Labat tarafından incelenen "Tıbbi Teşhis ve Tedavi" adında 40 tabletten oluştuğu bilinmektedir. Yüzlerce yıllık tıp bilgilerinin harmanlanmasıyla oluşan bu eserin en eski kopyası M.Ö. 1600'lere dayanmaktadır. Eserin içeriği hastalıkların teşhisine göre düzenlenmiş tedavi bölümleri (çocuk hastalıkları, kadın hastalıkları, sindirim sorunları gibi) şeklindedir. Ancak metinler uzman kişilerden ziyade büyücüler tarafından yazılmış izlenimi vermektedir. Güncel araştırmaların katkılarıyla bu tıbbi metinlerin akılcı olduğu, teşhis ve tedavi noktasında iyi gözlem ve titiz uygulama yapıldığı tespit edilmiştir. Kendi dönemlerinde karşılaşılan sorunlar çözümsüz bırakılmamış, hatta neredeyse bildikleri tüm hastalıklara yönelik tedavi uygulanmış olup, bir kısmı da günümüz tedavi yaklaşımlarını andırmaktadır [10].

Hastalar hekimlerin kendilerine şifa vereceğine tamamen inandıkları için verilen tedavi ne olursa olsun plasebo etkinliği yüksek olduğundan, hastaların iyileşme oranının yüksek olduğu kaydedilmiştir. Hekime gitme eylemi bile en azından psikolojik olarak şifaya ulaşma ve iyileşme anlamını taşımıştır.

Mezopotamya uygarlıklarında, dönemin ilaçlarının büyük bir kısmını bitkiler oluşturmaktadır. Bitkisel karışımlar, baharatlar ve reçineler çoğunluğu oluştursa da bu bitkilerin günümüzde kesin olarak belirlenmesi çok zordur. Asurlular genellikle antimikrobiyal ve antiseptik özellikleri olan bitkileri kullanmışlardır. Mezopotamyalıların tedavide kullandıkları bazı baharat ve tıbbi bitkilere kil tabletlerinde rastlanmıştır; kullanılan bitkilerin kök, kabuk, dal kısımları veya tohumları bütün olarak veya toz haline getirilerek muhafaza edilmiştir. Tahıllar, sebzeler, ağaç kısımları, baharatlar, çeşitli yabani otların yanı sıra, Çin tarçını (*Cinnamomum cassia* (L.) J.Presl), şeytanotu (*Ferula assa-foetida* L.),

kekik (*Thymus* L. sp.), söğüt (*Salix* L. sp.), mersin (murt, *Myrtus communis* L.), armut (*Pyrus communis* auct.), köknar (*Abies* sp.), incir (*Ficus carica* L.), haşhaş (*Papaver somniferum* L.), banotu (*Hyoscyamus niger* L.), meşe mazısı (*Gallae Quercinae*), hurma (*Phoenix dactylifera* L.), nane (*Mentha* L. sp.), rezene (*Foeniculum vulgare* Mill.), adamotu (*Mandragora officinalis* Mill.), hardal (*Sinapis* L. sp.), safran (*Crocus sativus* L.) gibi bitkilerden de yararlanmışlardır. Akatlar ve Sümerler, ilaçları karıştırmak ve çözmek amacıyla bira ve süt kullanmışlardır [10].

2.4. Mısır Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları

Antik Mısırlılar, tıp sanatının dönemsel olarak en gelişmiş uygulayıcıları olarak kabul edilmektedir. Hatta antik dönemde “hasta olunacaksa Mısır dönemi seçilmelidir” denilmiştir. Buna dair en önemli kaynak 9 adet yazılı papirüsün bulunması olmuştur [7]. Zira Mısır medeniyetinde tıp eğitimi için ün salmış eğitim merkezleri kurulmuştur. Menfis, Sais ve Teb isimli şehirlerde kurulan “pir ankh” (hayat evi) adı verilen tıp okullarında hekimlik sanatı, usta-çırak ilişkisiyle ve papirüslerden yararlanarak öğretilmiştir [11].

M.Ö. 3000 yıllarına kadar uzanan papirüsler; bulundukları yerin ismine, onu bulan kişiye veya sergilendikleri şehir ismine göre isimlendirilmiştir. Daha ayrıntılı incelenecek olursa;

Ramesseum papirüsü: II. Ramses’in yaptırdığı Ramesseum tapınağının yıkıntılarının yakınlarında bulunan bir papirüs olup, M.Ö. 2000 yılında yazıldığı düşünülmektedir. Ramesseum papirüsü 2 parça halinde olup, birinde eklem hastalıkları ve romatizmal hastalıklarla ilgili bilgiler yer alırken, diğerinde de gebeliği engellemek için alınacak tedbirler ve yeni doğmuş bebeğin yaşayıp yaşamayacağını gösteren bulgulara dair bilgiler yer almaktadır [1].

Edwin Smith cerrahi papirüsü: Tıbbi papirüslerin içinde en bilimseli olarak kabul edilen bu papirüsün yazılış tarihinin M.Ö. 1600’ler olduğu düşünülmektedir. Genellikle travma yaralanmalarından bahsedilmiş ve hastalıklar sistemlere göre sınıflanmıştır. Konulara içerikleri açısından bakıldığında en fazla kırık, çıkık yara ve tümörlere yer verildiği görülmektedir. Diğerleri konu ağırlıklarına göre kafa yaralanması, göğüs yaralanması, omuz, boğaz ve servikal vertebralardaki yaralanmalarla ilgilidir. Kafatasında meydana gelen bir ezilme şöyle tarif edilmiştir: “Kafatası derisinin altında eziklik olan bir kimsenin muayene edilmesi ve durumunun teşhisi hakkında: Kafatasında eziklik olan bir adamı

elinizle muayene ettiğiniz zaman, eritilmiş bakır gibi buruşukluklar görülüyor, elinize bebek başı gibi yumuşaklıklar geliyor ve parmaklarınız altında kımıldama ve zonklama duyulmuyorsa bu vakanın tedavisinin mümkün olmadığı düşünülmelidir”. Ayrıca bu papirüste, parçalanmış dokuların dikilmesi suretiyle birleşebileceğinden bahsedilmiştir. Beynin, üzeri zarla kaplı iki yarım küreden meydana geldiği ve girintili bir yapısının olduğu hakkında bilgiler de yer almaktadır [1].

Ebers papirüsü: Yaklaşık 250 farklı hastalık ve 875 reçete içeren Ebers papirüsünün M.Ö. 1500’lerde yazıldığı tahmin edilmektedir. İlaç hazırlanmasında 12 adete kadar materyal kullanılmasından dolayı, reçeteler daha kompleks yapıdadır. Bazılarının içinde günümüzde iğrenç kabul edilebilecek maddeler de vardır. İlaç reçeteleri ve sağlıklı olmak için gerekli nasihatlerin yanında; cerrahi işlem tarifleri, doğru hastalık teşhisi için gereken keskin gözlemler de detaylı anlatılmıştır. İlâveten astrolojik görüşlere ve büyülere de yer verilmiştir. Hem bir tıp kitabı hem de bir ilaç kodeksi özelliği taşımaktadır. Tümörler ile mide, göz ve kulak hastalıklarından bahsedilen noktalar dikkat çekmektedir. Yanıklarda o dönemdeki tannik asit uygulaması şimdi de geçerli olan bir tedavi yaklaşımıdır. Kızartılmış öküz ciğerini gece körlüğüne karşı yedirme, migren ağrısı olan hastanın başına zeytinyağında pişirilmiş yılan balığı koyma, kaplumbağa safrasını göz içinde çıkan beyaz lekeler için göz kapaklarına sürme gibi ilginç tıbbi uygulamalar kaydedilmiştir. Papirüste bazı hastalıkların ümit verici seyirlerinin olduğu söylenmiştir. O dönemde hâkim olan büyüsel işlemlerin gücüyle iyileşmeye inancın tam olduğu söylenebilir [1].

Hearts papirüsü: M.Ö. 1500’lerde yazıldığı tahmin edilen papirüste günümüzde alçı olarak kullanılan karışımın ilk izlerine rastlanmaktadır. Kırık ve çıkık durumlarında uygulanacak tedavi yöntemleri ile ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır. Kırıkların tespitini sağlamak amacıyla sargı bezleri un ve bal karışımına bulanmış halde kırığı sabitleyip, karışımın kuruyarak sertleşmesi ve tespitinin sağlanması amaçlanmıştır. Yunan ve İslam tıbbında da bu tedavi yöntemi aynen uygulanmıştır [1].

Kahun papirüsü: İki parçadan oluşan papirüsten biri veterinerlik ile ilgili konuları içerirken, diğeri de gebelik durumu, anne karnındaki bebeğin cinsiyetini anlama yolları ve kadın hastalıkları ile ilgilidir [1].

Karlsberg papirüsü: Tıbbi papirüslerde yer alan hastalıkların bazılarının bugünkü şekliyle tarif edilmesi hayret vericidir. Örneğin pilor stenozu hakkında midede muayene sırasında parmakların altında gidip gelen bir şey olduğu ve midenin de şiş olduğu şeklinde bir tarif yer almaktadır. Göz hastalıklarında Ebers papirüsündeki bilgilere benzer bilgiler yer almaktadır. Doğumla ilgili bazı süreçlerden de bahsedilmiştir [1].

Eski Mısır’da hastaların tedavisini uygulayan hekimler 3 sınıfa ayrılmıştır;

1. *Sekhmet rahipleri:* Halkın ulaşamadığı hermetik kitaplardan bilgileri öğrenerek küçük cerrahi işlemleri yapabilen ve bazı hastalıkları tedavi ederek fayda sağlayan rahipler, Tanrıça Sekhmet adına kurulan tapınaklarda çalışmışlardır.
2. *Büyücüler:* Hastalara bazı büyüsel işlemler uygulayarak umut verip iyileşecekleri yönünde inancı sağlayan kişilerdir. Uygulamaları bugünkü psikoterapiyi andırmaktadır.
3. *Sinular:* Din adamı değildirler. Ancak hayvansal, bitkisel ve madensel kaynaklı ilaçlarla ampirik tıp ve cerrahi uygulayarak hasta tedavi etmişlerdir [1].

Eski Mısırlılar bazı bademcik, deri ve göz hastalıkları ile iç organlardan da karaciğer, kalp ve safra kesesi rahatsızlıklarını ayırt edebilmektedirler. Hatta katarakt ve migren gibi bugün halen kullandığımız bazı hastalık isimleri de eski Mısırlılardan gelmektedir [11].

Tarihçi Herodot’un kitabında belirttiğine göre; tıp uygulamaları uzmanlıklara göre ayrılmıştır. Her hekim kendi alanına uygun hastayı tedavi etmiştir [2]. Tıpta uzmanlaşmanın o dönemde ileri derecede olsa da zamanla gerilediğini göstermektedir.

Mısırlılar tapındıkları tanrı ve tanrıçaların aynı zamanda birer şifa verici olduklarına inanmışlardır. Din adamları “aslan başlı tanrıça” olarak bilinen Sekhmet adına yapılmış olan tapınaklarda onun adına hasta tedavi etmişlerdir. Sağlık tanrısı olan Horus ise şahin başıyla temsil edilmiştir. Osiris, güneş tanrısı olmakla birlikte ay tanrıçası İsis’in oğlu olarak kabul edilmiş ve bu tanrılar birlikte üçleme (teslis) inancını oluşturmuşlardır. R harfine benzeyen hiyeroglif “sonsuz doğurganlığı” temsil etmekte ve “Horus’un gözü” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “ileri görüşlülüğü ve vücudun dokunulmazlığını” temsil etmektedir. Bahsi geçen R şekli muska olarak taşınmış, kötülüklerden korunması amacıyla istenen objeler üzerine çizilmiştir. Romalı bir hekim olan Galen, İskenderiye’de tıp uygulamaları

sırasında bu uygulamayı hastanın telkinle tedavisinde mistik bir işaret olarak kullanmıştır. İlaç reçetelerine yazılan “alınız” anlamına gelen “recip-recipez” kelimesinin kısaltması olan Rp’nin ilk harfinin bu R’den geldiği söylenmektedir [11].

Mısır medeniyetinde uygulanan tedavilerde tıbbi bitkilerin kullanımının yaygın olduğu; M.Ö. 9. yüzyılda Homeros’un Odyseia’sında yazıldığı üzere bilinmekte ve Mısırlı hekimlerin bu nedenle daha başarılı olduğu düşünülmektedir. Özellikle 110 sayfadan oluşan Ebers papirüsünde 77 adet bitkisel ve hayvansal drog ismi bulunan 800 kadar reçete yer almaktadır. Bitkisel droglardan soğan, sarımsak, kişniş, kimyon, tarçın ile keten tohumları bunların başlıcalarıdır [4].

Eski Mısır’da hekimler bağırsakta hastalık yapabilen bazı zararlı maddelerin var olduğunu düşündüklerinden, lavman yaparak bağırsak, kusturarak ise sindirim sistemi boşaltımı uygulamışlardır. Zararlı besin artıklarının vücut sıvıları arasında biriktiğini düşünerek, bozulan dengenin yeniden sağlanması için kupa ile kan alma, şişe çekme gibi bugün de bilinen yöntemler uygulamışlardır. Bu uygulamaların sonraki dönemlerde Yunani tıptaki “hıtlar teorisine” temel teşkil edildiği düşünülmektedir [11].

Mısırlılar, ölüm sonrası hayat inancına sahip olmaları nedeniyle ölü vücudu düzgün korumak gerektiğine inandıkları için mumyalama yöntemi kullandıkları için cesetlerin binlerce yıl boyunca bozulmadan günümüze kadar gelmesi mümkün olmuştur. Mumyalama işlemi anatomi alanında incelemeler yapmak için o dönemde güzel bir uygulama olmasına karşın, bu işlemi başka bir meslek grubunun yapması dolayısıyla tıpla ilgilenenler bu fırsatı pek kullanamamıştır [1].

Üçüncü firavunluk döneminde yaşayan iyi bir piramit ustası ve mimar olarak ün kazanan firavun İmhotep’in aynı zamanda çok iyi bir hekim olduğu, Ebers papirüslerindeki birçok reçetenin de İmhotep’e ait olduğu bilinmektedir. Hatta ölümünden sonra Mısırlılar İmhotep’i tanrılaştırmıştır. Yunanlılar ise kendi tıp tanrıları olan Asklepios ile özdeşleştirmişlerdir [4]. Mısırlılar; yaşarken çok fayda sağlamış ve başarı göstermiş olan bir insanın, öldükten sonra diğer dünyada da ruhuyla insanların yardımına yetişeceğine inanıp, İmhotep’e dualar etmeye başlamış; unutmamak için heykellerini yapmış ve sonraki zamanlarda bu heykellerin de şifa verici güçleri olduklarına inanmışlardır. Böylece İmhotep Mısırlılar tarafından zamanla tanrı seviyesine yaklaştırılmış, hatta M.Ö. 7. ve 4. yüzyıllara ulaşıldığında ise Mısır’ın sağlık

tanrısı olmuştur. Sağlık tanrısı haline gelen İmhotep adına tapınaklar yaptırılmış ve gelen hastalar dua edip buralarda uykuya yatarak, şifa bulacakları ilaç reçetelerinin kendilerine rüyalarında bildirileceğine inanmışlardır [11].

Bu bilgiler irdelendiğinde, Mısır tıbbının, modern tıbbın temelini oluşturduğu sonucuna varılabilir. Edwin Smith papirüsünde çok sayıda bulunan kırık ve burkulma tedavilerinin ve tavsiyelerin birçok klasik kitaba tercüme edildiği bilinmektedir. Zira Hipokrat, Plinius, Teofrastus, Galen, Dioskorides, İbn-i Sînâ, Ali bin Abbâs ve diğer hekimlerin eserlerinde bu tercümelere rastlanmaktadır. Tıp, medeniyetlerin gelişmelerinin basamak halinde üzerine konulmasıyla ilerleyen bir uygulama olagelmıştır [1].

2.5. Hitit Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları

Hititlerin M.Ö. 1500’lü yılların ortalarında Orta Anadolu’da kurdukları uygarlığa ait bilgiler başkentleri olan Hattuşa’daki (Boğazköy) arşivlerde yer alan tabletlerden edinilmektedir [4]. Bu tabletlerin birçoğu Akat dilindedir. Sonradan Hitit diline tercüme edildiği düşünülmektedir. Hitit toplumu daha çok fal ve büyülerle sağlığı kontrol etmişlerdir. Ciddi hastalık durumlarında Mısırlı hekimleri davet etmiş ve onlara danışmışlardır. Tarım toplumu olmaları nedeniyle tedavide daha ziyade bitkisel droglar kullanmışlardır [12].

Mısır ve Mezopotamya uygarlığından edinilen tıp bilgilerinin sentezi olan Hitit tıbbında din adamı olan kâtiplere “asu” adı verilmiş olup, bu katipler hekimlikle beraber büyücülük yapmışlardır. Hastaları tedavi eden hekime Hitit yasaları gereği tedavi ücreti olarak 6 gümüş şekel verilmiştir. Hitit tabletlerinde bahsedilen hekimlerin çoğu Babil ve Mısır gibi başka ülkelerden gelmiş olup, görevlerine göre isimlendirildikleri bir teşkilat yapısı içinde yer almışlardır [11].

Hititler genel olarak sağlıkla ilgili konularda bilgisiz ve kayıtsız olmuşlardır. Hastalıklardan korunmak adına aldıkları tedbirler de büyü ve kocakarı ilaçlarına dayanmaktadır. Hastalık bulunan bölgeden uzaklaşarak bulaşmadan korunma, tıpta geldikleri en yüksek nokta olarak ifade edilebilir [1]. Tanrılarına ibadet etmeyi aksattıklarında veya günah işlediklerinde doğa üstü güçlerin hastalık yapacağına inanan Hititlere göre; kara büyü de hastalığa yol açabilmektedir. Hastalar, tanrıları rüyalarında görüp hastalığa sebep olacak günahlarını affetmeleri için dua etmişlerdir. İnanışlarına göre, bazı tanrılar hastalık vermesine rağmen, hastalığa karşı koruyan tanrıları, hatta bazı hastalıklardan koruduğu düşünülerek hastalık

adıyla anılan tanrıları da bulunmaktadır. Örneğin kulak ve göz gibi uzuvların ayrı tanrıların olduğuna inanılmıştır [11]. Bitkisel drogların yanı sıra dua ve büyüler, Hitit tıbbının temel tedavi prensiplerini oluşturmaktadır [1].

Hititlere göre, hastalık yapan sebepler arasında kirlilik yapan faktörler de bulunmaktadır. Kir ve pisliğin, tanrıları kızdırıp ceza olarak hastalık vermelerine sebep olabileceğine inanılmıştır. Amacı farklı da olsa Hititler temizliğe önem vermiş, kirli suları bertaraf etmek için ayrı su yolları döşemişlerdir [4].

Bulunan tabletlerde yer alan reçetelerde, hastalık adları, belirtileri ve kullanılacak ilaçlar ile bunların hazırlanışı yer almaktadır. İlaç hazırlamada madensel droglarla birlikte bitkisel yağlar ve bitkilerin çeşitli kısımları da kullanılmıştır. Örneğin, 33 adet drog ihtiva eden bir afrodizyak terkininde, buğday, kimyon, kişniş, susam yağı, beyaz un, ekmek çeşitleri, peynir, bira mayası, malt ve tatlı şarap yer almaktadır. Tabletlerde yer alan reçeteler genellikle “... *böylece hasta iyi olacaktır*” ifadesiyle tamamlanmaktadır. Bazıları ise “*eğer iyi olmazsa ...*” diye başlamakta olup, hastalık iyileşmemişse farklı bir formül verilmektedir. Günümüzde Anadolu’da halk arasında kullanılan bitkilere bakıldığında Hitit tıbbında da aynı amaçlarla kullanıldığı görülmektedir [1].

2.6. Hint Tıbbı (Ayurvedik Tıp)

Geleneksel Hint tıbbının temelini oluşturan Ayurveda, geçmiş çağlardan günümüze kadar hayatta kalan ve gelişen dünyaca en tanınmış tıp sistemlerinden biridir. “Yaşam bilgisi” anlamına gelen Ayurveda, M.Ö. 2. yüzyıl gibi çok eski tarihlere dayanmakta ve Hindu felsefe okullarında öğretilenmektedir [13].

Hint felsefesine göre dünyadaki canlı-cansız herşey, hayatın temel taşı olarak görülen; hava (vayu), su (jala), toprak (prithvi), ateş (teja) ve boşluk (aakash) olmak üzere 5 elementten meydana gelmektedir [13].

“Hayatta her şeyin her an değişmekte olduğu” düşüncesine dayanan bu sistemde, Ayurveda “mutlu ve sağlıklı kalabilmek adına sürekli olan bu değişime uyum sağlamak için gayret halinde olma sanatı” şeklinde tarif edilmektedir. Sürekli değişim halinde olan havanın, suyun, günün, gecenin, besinlerin, mevsimlerin, uykunun, çalışmanın, dostlukların ve düşmanlıkların dalgalanmaları da değişmekte ve insanın doğasını etkilemektedir. Buna göre

her insan kendi içinde özel bir denge barındırmaktadır. Dışardan olabilecek her değişim insanın iç dengesini etkileyip bozma kapasitesine sahiptir. Evreni oluşturan elementlerin benzer özelliklerini taşıyarak insanda bulunan, vata-doşa, pitta-doşa ve kapha-doşa olarak isimlendirilen 3 farklı hayat enerjisinin varlığına inanılır [1]. Her bir doşanın 5 alt doşası bulunmaktadır ve vücudun temel fizyolojik etkinliğini kontrol etmektedir. Katabolizma vata tarafından, metabolizma pitta ve anabolizma da kapha tarafından düzenlenir [13].

Sağlıklı bir yaşam için bu 3 doşa ve diğer faktörlerin bir denge halinde olması gerekmektedir. Sağlıklı bir sağlık durumu için, 3 doşa ve diğer faktörler arasında bir denge sağlanmalıdır. Üçü arasındaki herhangi bir dengesizlik ise hastalığa neden olmaktadır [14].

Vücudu oluşturan “sapta dhatus” adı verilen uygun fizyolojik işleyiş için koordineli çalışan 7 tür dokunun varlığına inanılmaktadır. “Rakta dhatu” kanı andıran ve kan hücreleri ve vücuda kan bileşenlerinin hükmün dolaşımını düzenler. “Mamsa dhatu” olarak adlandırılan kas dokusu, “meda dhatu” yani adipoz doku, iskelet kasları için destek sağlamaktadır. “Asthi dhatu” vücuttaki kemikleri oluştururken, “majja dhatu” kemik ve onların işleyişi için gerekli kemik iliği ve sıvılardan oluşur. “Shukra dhatu” ise vücudun üreme organlarının işlevlerinden sorumludur [13].

Doshas ve Dhatus dışında, Ayurveda doktrinde dikkate alınan diğer önemli faktörler “tri malas” ve “trayo dosa agni”dir. Tri malas, vücudun metabolik ve sindirim fonksiyonları nedeniyle vücutta oluşan ve mutra (idrar), purisa (dışkı) ve sveda (ter) olarak bilinen 3 tip atık üründür. Ayurveda, tridoşa arasındaki denge korunmazsa vücudun atık ürünlerinin etkili bir şekilde ortadan kaldırılmadığını ve bunların ishal, kabızlık, astım, romatoid artrit ve benzeri komplikasyonlara yol açacağını söylemektedir. Eğer mutra mala (idrar) vücuttan atılmazsa, idrar yolu enfeksiyonlarına, sistite ve mide ağrısına yol açabilir. Eğer sveda mala (ter) vücuttan temizlenmezse, sıvı dengesini bozarak cilt sorunlarına yol açabilmektedir [14].

Ayurveda prensiplerine göre tüm metabolik fonksiyonlar sonucu ortaya çıkan ürünlere yani vücudun biyolojik ateşine “agni” denir. Bir insan vücudunda 13 adet agni kategorisi vardır ve en önemlisi “jatharagni” adı verilen sindirim ateşinden sorumlu olandır. Jatharagninin pitta ve nihayetinde vatta ile yakın bir ilişkisi vardır. Vücudun sindirim ateşi asitlik durumlarıyla birlikte artarsa, pitta seviyelerini yükseltir ve buna bağlı semptomlar görülür. Sindirim ateşi, normal mikrofloranın kontrolündedir, uygun sindirim fonksiyonlarında ve

tüm vücuda enerji sağlanmasında önemlidir. Dengesindeki herhangi bir rahatsızlık, mide-bağırsak yolunda rahatsızlık yaratır ve ülser, ishal ile kabızlık gibi patolojik komplikasyonlara neden olur [15].

Bir bireyin rutin yaşam tarzındaki vücut yapısı, patolojik geçmişi, doşa özellikleri, yaşam tarzı ve çevresel koşulları göz önünde bulunduran ayurveda, bireylerin refahını artırmak için birçok tedavi stratejisine sahiptir [13]. Ayurveda “pança karma” terapi yöntemini kullanılmaktadır. Pança karma terapisinde, vücudu gençleştirmek, temizlemek ve yaşam süresini artırmak için çeşitli işlemler uygulanmaktadır. Pança karmada vücut dokularından toksinlerin çıkarılması için bazı maddelerin kaynatılarak toz veya macun halinde kullanımı ile temizlenme, bazı ilaçların kullanımıyla kusturma, yine hazırlanan ilaçlı yağlar ile lavman uygulama, kanı detoksifiye etmek için moksa uygulama ve nazal yoldan verilen yağ ve dumanlar kullanılmaktadır. Terleme de ana uygulamalardan biridir. Pança karma uygulanırken, vücudu tedaviye hazırlama süreci, tedavi süreci ve sonrası vücudu normal duruma getirmek için izlenecek rejimler olarak 3 adım takip edilmektedir [16]. Ayurveda, bitkiler, mineraller ve hayvansal ürünler hakkında zengin bilgi birikimi ve yukarıda kısaca belirtilen öğreti ilkeleri ile dünya çapında yaygın kabul görmüştür.

Buda’nın her 10 köye bir hekim göndermesi, ayrıca hasta ve sakatlar için hastaneler yaptırması dikkate alınacak olursa; halk sağlığının temellerinin Hindistan’da atıldığı bile söylenmektedir. İlerleyen zamanlarda, gebelerin doğum yapacağı ve barınabileceği kurumlar da kurulmuştur. M.Ö. 226 yılında Hindistan’da 17 tane hastanenin varlığı bilinmekte olup, bu dönemde Batıda insanlar hala tapınaklarda şifa aramaktaydılar. Bu hastanelerde görev yapan hekimlerin hastalarına ilaçlarını düzenli vererek, temizliklerine dikkat edip, gerekirse masaj yapmalarının yanı sıra, onlara taze sebze-meyve yedirmek suretiyle iyi bir bakım sağlanmasına özen gösterilmiştir [1].

Hint tıbbının, Mezopotamya aracılığıyla Yunan tıbbı ile İslam medeniyeti tıbbını ve dolayısıyla günümüz tıbbını da etkilediği söylenebilir. M.Ö. 8. ve 5. yüzyıllara ait olduğu saptanan kil tabletlerde, Mezopotamya’ya ve Yunan topraklarına baharat yolu ile Hindistan’dan ilaç ve tıbbi bilgi gönderildiğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Hipokrat’ın “Kadın Hastalıkları ve Kadınların Tabiatları” adlı eserindeki ilaç formüllerinde Hint tıbbına dair bilgilerin bulunması bize aralarındaki iletişimi göstermektedir. Yunan tıbbının “humoral patoloji teorisi”, yani evrenin 4 temel unsurdan (su, toprak, hava, ateş) meydana geldiği

düşüncesinin temelini de Hint felsefesi ile gösterdiği benzerlik açısından dikkat çekicidir. Ayrıca, Dioskorides'in "Materia Medica" adlı meşhur eserinin kavramsal çerçevesinin bir kısmının Hint dilinden tercüme edildiği gösterilmiştir. Hint tıbbi eserlerinin Hindistan'a giden Müslüman kaşifler tarafından Arapça'ya tercüme edildiği ve İslam tıbbına etkisi olduğu da düşünülmektedir [1].

2.7. Çin Geleneksel Tıbbı

2000 yıllık bir geçmişe sahip olan Çin tıbbının inanç sistemi olan Taoizm, dini inançtan öte felsefi bir karaktere de sahip olmasıyla bilinmektedir. Buna göre evren ve tüm varlıklar birbirini tamamlayan "ying" ve "yang" adı verilen iki zıt kuvvetin eseridir [1]. Bu iki zıt unsurun birleşmesi ile "tai chi" denen hayat enerjisi oluşmaktadır. Ying ve yang arasındaki denge kişinin sağlıklı olmasının esas unsurudur. Dengenin bozulmasına neden olan her şey kötü kabul edilir ve hastalık yapıcı olarak görülür [11].

Yang; üstün olan faktördür, pozitif ve eril unsurdur. Hayatı, kuvveti, güneşi, aydınlığı, kuruluşu ve sıcaklığı temsil eder. Ying; negatif olup, dişil unsurdur. Zayıflığı, ölümü, karanlığı, ayı, soğuğu ve nemliliği temsil eder. Çin tıp felsefesine göre doğada bulunan 5 element olan su, ateş, toprak, tahta ve metalin karşılığı olan sıvılar vücutta bulunmaktadır. Hastalık bu sıvılar arasındaki denge bozulması ile ortaya çıkmaktadır. Sıvıların dengesi nabız kontrolü ile sağlanmaktadır. Bu alanda nabzın 200 farklı atışı tespit edilmiştir [6].

Çin geleneksel tıbbında tedavi, genel olarak dengeyi sağlamak üzere uygulanan perhiz, tıbbi bitki reçeteleri ve akupunktur tedavisini içermektedir. M.S. 200'lerde başlayan ve günümüze kadar uzanan Çin geleneksel tıp sistemi ile tedavi sadece bitkilerden değil, hayvansal kaynaklar ve minerallerden de oluşmaktadır. 1977'de toparlanmış Çin Medica Materica'sında 4.773 bitkisel kaynak, 740 hayvansal kaynak ve 82 mineral ile bu 3 kaynağın bileşiminden oluşan 172 adet ürün olmak da dahil olmak üzere toplam 5.767 kayıt bulunmaktadır [17].

Çin geleneksel tıbbının diğer bir önemli tedavi basamağı akupunkturdur. Yaşam enerjisi olarak kabul edilen "çi" (tchi) vücutta varlığı kabul edilen meridyenler (kanallar) boyunca akış halindedir. Bu kanallar tüm bedeni sarmakta, deri ile uzuvlar arasında ilişki kurmaktadır. Akupunktur da ana meridyen sayısı 12, yan meridyen sayısı 13 ve özel meridyen sayısı 8'dir. Bu meridyenlerin dışında 700 civarında akupunktur noktası

bulunmakla birlikte, bir kısmı pasif noktalar. Kulak tüm kanalların buluştuğu organ olarak kabul edilir ve burada tüm organlarla ilgili 138 nokta yer almaktadır. Hastalıklar; hayat enerjisi olan çin'in azalması veya meridyenler üzerindeki dolaşımının bozulması ile oluşmaktadır. Meridyenlerin üzerlerinde yer alan akupunktur noktalarının muayenesi ile bozuk olan noktalar tespit edilerek, eğer bozulmuşsa akımı yoluna sokmak amacıyla enerji ağını yeniden uyararak akupunktur işlemi uygulanmaktadır. Kanallar ve ilgili organlar arasındaki uyumun yeniden sağlanması amaçlanmaktadır. Meridyen üzerindeki noktanın sertleşmesi veya hassasiyetinin artması rahatsızlık olduğu anlamına gelmektedir. Akupunkturla ilgili günümüzde yapılan araştırmalarda rahatsızlık olduğu tespit edilen noktalarda derinin elektrik direncinin de düşük olduğu gösterilmiştir. Akupunktur iğnesinin batırılmasıyla direncin normale dönmesi ve kanallardaki enerji akışının yeniden normalleşmesi sağlanmaktadır [11].

Çince'de "cincou" (辛库) denilen akupunktur; ciltte yer alan özel noktalara farklı boyutlarda gümüş veya altın iğnelerin batırılması şeklinde uygulanmakta olup, bozulan ying-yang dengesinin düzeltilmesi amaçlanmaktadır. Lâtincedeki karşılığı olan "acur punctura" (iğne batırma) tabiri yaygın olarak kullanılmaktadır. Amerika ve Asya'da farklı uygulama şekilleri de vardır. Ciltteki özel noktalara parmak ile bastırarak (akupres) veya bu noktaların üzerinde pelin otu (*Artemisia vulgaris* L.) ile yakmak suretiyle, moksa uygulamaları da yapılmaktadır. Günümüzde hastalara, bu belirli noktalar uç kısmına düşük elektrik verilen iğneler ile veya lazer ışınlarıyla da uyarılarak tedavi edilmektedir [11].

Çin'de 3000 yıldır bir şifa sanatı olarak yaygın bir şekilde kullanılan akupunkturun günümüzde fizyolojik mekanizması henüz tam olarak anlaşılamamıştır. Akupunktura günümüzde yoğunlaşan ilgi aslında 1970'lerde başlamıştır. Kısa süre sonra, kapsamlı araştırmalar opioit peptitler, glutamat, adenosin ve merkezi sinir sisteminde yanıt veren parçaların belirlenmesi ile nöral sinyalleşme kavramına yol açmıştır. Son 10 yılda bilim adamları konuyu anatomik ve moleküler görüntüleme ile araştırmaya başlamışlardır. Geçmişte ihmal edilen iğnenin mekanik hareketlerinin yöntemin merkezinde olduğu ve hücre içi kalsiyum iyonlarının çok önemli bir rol oynayabileceği sonucuna varılmıştır [18].

2.8. Japon Tıbbı (Kampo Tıbbı)

Kökeni geleneksel Çin tıbbına dayanan ve onun bir versiyonu olan Kampo uygulamasının, 6. yüzyılda Kore aracılığıyla Japonya'ya geldiği düşünülmektedir. İlk dönemlerde yüksek sosyal sınıflara uygulanan yöntem, sonraları 17. ve 18. yüzyıllarda (Edo dönemi) halka da uygulanmaya başlanarak çevre ve kültürel anlamda uygun olacak şekilde değiştirilmiştir. Kore ve Vietnam dahil olmak üzere diğer yakın ülkelerde de Çin geleneksel tıbbının farklı adaptasyonları meydana gelmiştir. Japonya'da, 19. yüzyılda Meiji mevzuatı ile yalnızca Batı tıbbına hâkim olanların tıp doktoru olarak onaylanmasına karar verilmiştir. Bu nedenle, Kampo uygulayıcıları sertifikasız profesyoneller haline gelmiş ve Kampo tıbbı resmi tıp eğitiminden çıkarılmıştır. 1950'de Japon Doğu Tıbbı Topluluğu (Japanese Society of Oriental Medicine, JSOM) kurulması ile kampo uygulaması ayakta kalmıştır. Kamponun 1967'de ulusal sağlık sigortası kapsamına alınmasından itibaren, modern tıpta kampo önemli bir tıbbi yaklaşım olarak kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra, 1976'da Ulusal Sağlık Sigortası ilaç fiyat tarifesine 43 kampo ilacı dahil edilmiş olup, günümüzde ise 147 adet Kampo formülasyonu mevcuttur [19]. Dünyada kişi başına düşen bitkisel ilaç tüketimi en yüksek olan ülkelere birisi Japonya'dır. 2008 yılında yapılan bir ankete göre, ankete katılan 684 tıp doktorunun %83,5'i Kampo tıbbını uygulamaktadır [20].

Kampo tıbbı; 3 ikilem ve 3 madde esasına dayanmaktadır. Buna göre; “pozitif-negatif” anlamında “yin-you”, “içi boş-dolu” anlamında “kyo-jitsu” ve “sıcak-soğuk” anlamındaki “netsu-kan” 3 ikilemi oluşturmaktadır. “Ki”, “ketsu” ve “sui” ise 3 madde esasını oluşturmaktadır. Ki, canlılığın temel enerjisini oluştururken, ketsu ve sui ise kan ve vücut sıvılarının dengesini oluşturmaktadır. Bu kavramların iyi dengelenmiş olması ve normalden sapmamış olması sağlık durumunun iyi olduğu anlamına gelmektedir. Hastalıkların tespitinde gözlemsel yaklaşıma dayalı 4 temel teşhis prosedürü kullanılmaktadır. Bunlar; görsel inceleme, hastanın vücudundaki sesleri dinleme, koklama ve dokunma ile hastanın söylediklerini dinleme olarak tanımlanmaktadır. Bu muayene basamakları neticesinde hastaya özel (kişiselleştirilmiş) bir reçete oluşturulup, bitkisel tedavi uygulanmaktadır [21].

2.9. Yunani Tıp

Antik Yunan'daki ilk tıp bilgileri Homerus'un “İlyada ve Odesa” eserinde geçmektedir. M.Ö 9. yüzyılda yazılan bu eserde, 150'ye yakın anatomik ifade yer aldığı bilinmektedir. O dönemin savaşçı bir toplumu olması nedeniyle, gençlere kılıç, mızrak ve ok yaralanmalarının

nasıl tedavi edecekleri öğretilmiştir. Kadınların bitkiler hakkındaki bilgilerinin çok olmasının yanı sıra bitkilere büyüsel güç anlamları da yüklemişlerdir [1].

Antik Yunan'da birçok meslekte olduğu gibi, hekimlikte de soydan geçme durumu mevcuttur. Tıbbi bilgiler esas olarak seçilmiş kişilere öğretilmiş ve babadan oğula aktarılmıştır. Klasik Yunan medeniyetinde yer alan hekimler “Asklepios müritleri” anlamında “asklepiad” ismiyle anılmıştır. Aralarından en ünlü hekimlerden olan Hipokrat’ın da çıktığı asklepiadlar, yüzyıllarca soy zincirlerini koruyarak devam ettirmişlerdir. Ayrıca güçlü bir hekim loncası bulunmakta olup, hekimler loncasına alınmış kişi bir anlamda evlat edinilmiş gibi düşünülmüştür. Yeni loca üyesi, hocalarına ve ustalarına anne-babasına gösterdiği şekilde saygı göstereceğine, kazandığı parayı gerektiğinde hocasıyla paylaşacağına ve hocasının ailesine kendi ailesi gibi davranacağı hususlarında yemin etmiştir [1].

Eski Yunan tıbbı M.Ö. 5. yüzyılda Hipokrat ile başlamış ve yüzyıllarca özellikle Akdeniz bölgesinde etkisini sürdürmüştür. Dönemsel bazda 3 bölümde incelenmektedir:

- Mitolojik dönem
- Filozof hekimler dönemi
- Hipokratik anlayışın daha hâkim olduğu bilimsel dönem

Mitolojik Dönem

Antik Yunan'da günlük hayatta tanrılar önemli yer kaplamış ve tedavi de mitolojik karakterler adına yapılmıştır. Homeros çağında, “Trikkalı (Teselya) hükümdar” namıyla tanınan Asklepios, Makhaon ve Podaleiros adlı cerrah oğullarıyla bir arada hastaları iyileştirme noktasındaki başarılarıyla şöhrete ulaşmış ve bu şöhretinin giderek yayılmasıyla birlikte mitolojik bir boyut kazanarak hekimlerin tanrısı ve Apollon’un oğlu oldukları kabul edilmiştir. Asklepios’un kızı Hygea ve oğlu Telesphor ise diğer sağlık tanrıları olarak kabul edilmiştir.

“Asklepieion” (asklepion) adı verilen ve 300’den fazla tapınak ile hediyeler sunulan binalar Asklepios adına inşa edilmiştir. Bunlardan 63 tanesi aynı zamanda hastane özelliğindedir. En bilinenleri ise Epidauros (Mora yarımadası), Rodos, Triikka (Teselya), Knidos (Datça),

İzmir, Milet, Kos (İstanköy) ve Bergama’da bulunan asklepionlardır. Epidauros ve Bergama’da bulunan asklepionlar Roma döneminde en çok önem verilen yerlerdir. M.Ö. 295 yılında Roma’da ortaya çıkan veba salgını nedeniyle, son asklepionun Tiber nehri üzerindeki bir adada inşa edildiği bilinmektedir [1].

Asklepionlar Akdeniz bölgesinde güneşli, suyun ve yeşilliğin bol olduğu bölgelerde kurulmuş ve içerisinde “abaton” denilen uyku odaları, kütüphane, gezinti alanları, anfi tiyatro, istirahat odaları, banyo ve tuvaletin yanı sıra tapınaklar da yer almıştır. Hastalıkların kısmen veya tamamen düzelmesine vesile olan uykuya yatmadan önce yapılan ayinler ve sonrasında maneviyatın yükselmesi ile yapılan telkin uygulaması, Yunan tıbbına Mısır’daki İsis kültünden gelmiştir. Asklepionda yatılan uykuda görülecek olan rüyalar rahip-hekimler olan “asklepiadlar” tarafından yorumlanmış ve onların tavsiyelerine uygulanmıştır. Şifaya ulaşma amacıyla bedensel ve ruhsal eğitim, sıcak su banyoları (fizikoterapi), tiyatro ve müzik gibi meşguliyet tedavileri, basit bitkisel ilaçlar ve diyet uygulamalarından da faydalanmıştır [1].

Asklepionlara durumu acil olan hastalardan ziyade hafif olanlar alınıp, doğum ve ölüm gibi acil müdahale gerektiren olaylar istenmediği için hamileler ve ölmek üzere olan hastalar içeri alınmamıştır. Asklepiadlara gelen hastalar detaylı bir inceleme ile muayene edilmiştir. Bir anlamda tedavi başvuru sırasında başlamaktadır. Asklepiada kabul edilenler, hastalıklarının ağır olmadığını öğrendikleri için morali yükselmektedir. İçerideki tedavileri esnasında durumu kötüleşenler hızlıca dışarı çıkarılmaktadır. Bergama’da bulunan asklepiondaki uyku odalarının çevresinde yer alan mezarlar, ölenlerin zaman kaybetmeden oraya gömüldüklerine işaret etmektedir [11].

Asklepionlarda yapılan tedavi uygulamaları mucizelere dayanmamasına rağmen, dinsel gizemlere bürünmüş gibi görünmektedir. Ancak antik çağda var olan sınırlı tıp bilgisine rağmen, önemli tedaviler yapılmış, yüzlerce yıl süren yeni çalışmalarla yeni ilaçlar ve tedavi metotları bulunmuş ve tıbbın gelişimine önemli katkıları olmuştur. Ephesos (Efes) asklepionu başkanlığının, yeni cerrahi metot, alet veya ilaç keşfeden hekimleri ödüllendirmesi, liyakate verilen bir teşvik olarak görülebilir. Diğer yandan sistemin işleyişini bozmak isteyen ve hastaları yüklü bağışlar vermeye zorlayarak istismar eden bazı asklepiadlar da var olmuştur. Bunlar dönemin önde gelen yazarları ve filozof hekimleri tarafından hırsız olarak görülmüş ve alay konusu edilmişlerdir. Hristiyanlığın doğuşu ve

yayılmasıyla birlikte Hristiyan inancı içinde asklepiad kültü devam etmiştir. Senenin belli zamanlarında Yunanistan ve İtalya’da bulunan bazı kiliselerde asklepionlardaki uykuya yatma ritüeli devam etmiştir. Hz. İsa’ya da Asklepios’un kurtarıcı özelliği atfedilmiştir [1].

Filozof Hekimler Dönemi

Yunan tıbbının önemli özelliklerinden biri de felsefe ile iç içe olan ilişkisidir. Tıp ve biyolojinin temel kuramlarını oluşturan kavramlarda, Pythagoras, Alkmeon, Philolaos, Herakleitos ve Empedokles gibi eski Yunan felsefecilerinin etkisi görülmektedir. Bu dönemde tıbbi olaylar tabiat felsefesiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Dönemin en önemli filozof hekimi olarak bilinen Empedokles evrenin oluşumunu; su, ateş, hava ve topraktan meydana gelen 4 elementin birbiriyle olan ilişkisi üzerinden açıklamıştır. Evrenin makrokozmosuyla insanın mikrokozmosu arasında bir ilişki olduğu, Yunan uygarlığından önce de düşünülmüştür. Bu teori göz önüne alınarak; 4 temel elementin insan vücudundaki karşılıkları; kara safra, kan, balgam ve sarı safra olarak belirtilmiştir. Hastalık oluşması ise “humoral sistem” olarak nitelenen bu 4 öğenin dengesinin bozulması ile açıklanmıştır [4].

Hipokrat Öncesi Tıp Ekolleri

Filozof hekimleri takip eden hekimlerce tıp ekolleri oluşturulmuştur. “Hipokrat öncesi tıp ekolleri” olarak nitelenebilecek bu ekollere bakılacak olursa;

Pythagoras Tıp Ekolü: Lideri Kroton’lu Alkmaion’dur. Hekim ve aynı zamanda doğaya hâkim olan bir bilim adamıdır. Beynin düşünmenin merkezi olduğunu ve ruhsal durumların buradan yönetildiğini söylemiştir. Duyuların işleyişleri hakkında gözlemleri ve varsayımları vardır. Ruhun canlılığı sağladığı, ancak ölümsüz olduğuna inanmıştır. Hayvanlar üzerinde bazı anatomik çalışmalar yaparak, östaki kanalını ve optik siniri keşfetmiştir. Göremediğimiz ve duyularımızla algılayamadığımız nesneleri bilemeyeceğimizi varsaymıştır. Hipokrat’ın 4 humor teorisine ilham verdiği düşünülen vücut sıvıları dengesinden bahsetmiştir [1,4].

Sicilya Tıp Ekolü: Kurucusu olan Akragas’lı Empedokles, 2000 yıldır gündemde olan humoral patoloji teorisinin de kurucusudur. Ciltte bulunan kılcal borucuklara giren havanın o esnada çıkan kan ile oluşturduğu basıncın etkisiyle oluşan hava değişimi üzerinden

solunum olayını açıklamıştır. Empedokles bedenin bakımına önem verilmesi gerektiğini sıklıkla hatırlatmış, bakımlarını ihmal edenleri de onaylamamıştır. Acıkmadan yemenin ruh ve beyin başta olmak üzere, mideyi bozduğunu ve az yemek gerektiğini savunmuştur. İnsana cazip gelen sağlıklı yiyeceklerden uzak durmayı ve iştahın aldığından fazlasının yenilmemesi gerektiğini belirtmiştir [1].

İyonya Tıp Ekolü: Bazı anatomik diseksiyonların yapıldığı bir ekoldür [4].

Abdera Tıp Ekolü: Lideri Demokritos bedenin ve perhizin önemine dikkat çekmiştir. Aynı ekolün hocalarından olan Herodikos'un, Hipokrat'ın da hocası olduğu söylenir [4].

Bu 4 tıp ekolü daha sonra rollerini Hipokrat zamanında tıp eğitimi verilen Knidos (Datça) ve Kos (İstanköy) tıp okullarına bırakmışlardır.

2.10. Hipokrat Dönemi (Bilimsel Dönem)

Bilimsel dönemin 2 önemli tıp okulundan biri olan Knidos (Datça) tıp okulu, hekim yetiştirmede kişilerin yeteneklerinden ziyade, ortaya konan teorilerin ve tedavilerin öğretilmesi yolunu seçmiştir. Hipokrat'ın şahsiyeti ve tıbbı olan hakimiyeti ile ön plana çıkıp, sonradan devamlılığını sürdüren Kos (İstanköy) tıp okulu ise; hekimliği “doğuştan gelen bir sanat kabiliyeti ve yaratıcılık” olarak görmüş, usta-çırak ilişkisi içerisinde öğretilbileceğini savunmuştur [4].

M.Ö. 5. yüzyılda tıp uygulamalarında rasyonel adımlar atılarak, tıp ile felsefe birbirinden ayrılmasıyla, tıp bağımsız bir bilim haline gelmiştir. Bilimsel tıp dönemi Hipokrat ile başlamıştır. Dedeleri, babası ve oğulları hekim olan Asklepios soyundan gelen hekimler ailesi olarak Asklepiadlar loncasına kaydolmuşlardır. M.Ö. 460'ta Kos (İstanköy) adasında doğan Hipokrat, ilk eğitimini hekim olan babası Heraklides'ten almıştır. Yunan şehirlerini gezgin hekim olarak dolaşmış ve bu vesileyle bir yandan mesleğini icra ederken, diğer yandan da tıbbi bilgilerini artırmıştır. Birçok farklı kaynaktan, Atina civarında meydana gelen veba salgınını durdurması nedeniyle adına “Kurtarıcımız Hipokrat” yazılı heykelinin yaptırıldığı ve madalya verildiği; hatta adına para bastırıldığı bilgisi de yer almaktadır [1].

Tezimizde incelenen Envâ-ı Emrâz'da da adı geçen ve İslâm kaynaklarında adı “Bukrat (Bokrat), Bukrâtîs, Ebukrât, İbukrât, İbukrâtîs” şeklinde adı geçen Hipokrat'ın Müslüman

alimlerce algılanan üstün bir imajı bulunmaktadır. Hipokrat'ı ilki Asklepios, sonuncusu "Câlinûs" olarak bilinen Galen olan 8 tıp üstadı olan Asklepiadlar arasında saymaları bu imajı doğrulamaktadır. İskenderiye tıp uygulamalarını ve geleneğini inceleyip geliştiren Müslüman âlimler, bu süreçte ilerleyen kutsal tıp tarihi anlayışına saygı duyup, belli noktalarda örnek olarak almışlar, Hipokrat'ın bilgilerini ve bakış açısını bu anlayış içinde değerlendirmişlerdir [22].

Hipokrat'ın Triikka (Teselya) asklepionunda görev yaptığı ve M.Ö. 375'te Larissa'da (Yenişehir feneri) öldüğü tahmin edilmektedir. Mezarının bulunduğu yerde kovan bağlamış olan arılardan elde edilen balın her derde deva olduğuna inanılmıştır. Kos (İstanköy) adasında bulunan bir çınar ağacının onun döneminden kaldığı ve zamanında bu ağacın altında talebelerine tıp eğitimi verdiği söylenmektedir [23].

Akla dayalı tıp sistemini kurması sebebiyle "modern tıbbın babası" olarak kabul edilen Hipokrat, aslında tarihteki ilk hekim olmamasına rağmen, tıbbı yaptığı çok önemli katkılar nedeniyle ilk hekim çağrışımı yaptığı için "hekimliğin atası/babası" ünvanını almıştır. Mısır, Kos (İstanköy) ve Knidos (Datça) tıp okullarında elde edilen deneysel bilgileri sistematik hale getirmiş, dinsel ve büyüsel özelliklerden arındırarak; mantık üzere aklın kullanıldığı bir tıp yaklaşımı geliştirmiştir. Bu vesileyle hekimliğe önceki dönemlere nazaran daha fazla saygınlık kazandırmıştır. Gözlemde bulunmayı tercih etmesiyle duyulan güven de artmıştır. Kendisinden önceki tıp hocalarından Empedokles'in kurduğu humoral patoloji teorisini benimsemiş ve daha sistematik hale getirmiştir. Sindirilmemiş besin artıklarının vücuda yayılıp, hastalıklara yol açabileceğini söylemiştir [1,23].

Hastalıkların aşamalarını ve önemli işaretlerini gözleyen ve sonuçları kayıt altına alıp sınıflandırılan Hipokrat, düzenlediği hasta hikâyelerinden farklı değerlendirmeler ve genel sonuçlar çıkarıp; böylece hastalıkların seyredeceği süreci tahmin edebilmiştir [11]. Tıpta tecrübenin önemini vurgulamak adına bir kısmı ölümle sonuçlandığı halde, klinik gözlemlerini tüm açıklığıyla ve samimiyetle aktarmıştır. Doğaüstü güçler tarafından oluşturulduğu düşünülen hastalıkları reddetmesi akılcı yönünü göstermektedir. Halkın "kutsal hastalık" diye nitelendirdiği sara hastalığına dair beynin hastalık durumlarından biri olduğu ve işleyişteki birtakım sıkıntılara dayandığını ortaya koyan ve İslâm kültüründe "Kitâb Fi'l-Marazi'l-Îlâhî" adıyla bilinen bir eser yazmıştır. Hipokrat'a göre tıbbın öncelikle yapması gereken, hastalığın sebeplerini ortaya koymaya çalışmaktır.

Hipokrat'ın tıp uygulamalarına akılcı yaklaşması “dini inancın gücüne karşı olduğu” anlamında yorumlanmamış; aksine tıbbî ilâhî bir sanat olarak görmekte; tıp sanatını uygulayan hekimin hem tanrılardan yardımlarını istemesi hem de doğanın iyileştirici gücünden faydalanması gerektiğini vurgulamıştır. Bağlı olduğu asklepion geleneği, kutsal yapısından dolayı Hipokrat'a dini bir yaklaşımda bulunma durumu da katmıştır. Şifanın ilahi bir kaynak vesilesiyle meydana geldiği kabul edilen bir ortamda yaşaması ve yetişmesi, Hipokrat'ı da kaçınılmaz olarak etkilemiştir [22]. Hipokrat; hastalığın insanın kendi doğasında var olan güçler neticesinde tedavi edilebileceği, bu aşamada hekimin görevinin insan doğasına yardımcı olmak ve iyileşmeye yönelen süreci kolaylaştırmak olduğunu vurgulamaktadır.

Hipokrat tıbbının dini çerçeve içinde olması ile günümüzdeki hekimlik ahlakının temellerini atmıştır. Deontolojinin temel prensipleri “Hipokrat yemini” ile oluşturulmuştur. Fransa'da 15. yüzyıldan itibaren, tıp eğitimi alan öğrencilerin mezuniyet törenlerinde bu yemini okuması ile başlanan; günümüzde ise dünyada tüm tıp fakültelerinin diploma törenlerinde yapılan bu yeminin temel prensipleri “*hekimin hayatını insanlık hizmetine adanması, kendini yetiştirenlere karşı evlât bağlılığı duyması, bizzat istese bile hiçbir hastayı öldürmemesi, ana karnındaki çocuğa kasten zarar vermemesi, hastanın sırrını kimseye açıklamaması, hayatını ahlâk ve namus kuralları çerçevesinde geçirmesi*” şeklindedir [22].

Hipokrat'ın hekimliğe kazandırdığı en önemli bir ilkelerinden birisi de “*hastalık yoktur, hasta vardır*” olgusudur. Hastalar; hastalığın bulgularını hiçbir durumda aynı şekilde göstermez. Bilinen hastalık kalıplarının aksine, hastalar somuttur. Hasta, içinde bulunduğu dönemin ve mevsimin etkilerine olduğu kadar, genetik geçmişlerinin etkilerine de bağlıdır. Yaşam tarzı, sahip olunan mizaç, tipolojik farklılıklar, yüz ifadeleri, beslenme alışkanlıkları, terleme, dışkılama ve idrara çıkma sıklığındaki değişiklikler, uyku düzeni ve rüyalar, vs hastalıkların gidişatını önceden işaret edebileceği için dikkatle incelenmelidir [23].

Hastayı tedavi ederken aynı zamanda tıp öğrencilerine eğitim de veren Hipokrat, aforizmalar denilen özlü sözleriyle de tecrübelerini aktarmıştır. Ünlü aforizmalarından biri, “*Hayat kısa, sanat uzundur. Fırsat çabuk geçer; tecrübe tehlikeli, hüküm güçtür*” sözüdür [22].

M.Ö. 380 yıllarında “Aforizmalar” adlı bir eser yazan Hipokrat, genel tıbbı ve hayata dair düşüncelerini oldukça öz bir şekilde ifade etmiştir. Sonraki çağlarda bu özlü deyişler klinik

tecrübe ile doğrulanma imkânı da bulmuştur. Tıbbi ortak kanı haline gelmesinin yanısıra, bir kısmı da halkın kullandığı atasözleri haline gelmiştir [23].

Hipokrat'ın "Aforizmalar" kitabında toplam 412 adet aforizma yer almaktadır. Sıra numarasıyla yazılan aforizmalar 7 bölüm halinde düzenlenmiştir. İçerik hakkında fikir vermesi açısından, çoğu günümüze de uyan aforizmalarına aşağıda örnek verilmiştir:

"Hayat kısadır, sanat uzundur, fırsat kaçıcıdır, deney tehlikelidir, yargılama zordur; hekim yalnız kendisi için değil fakat aynı zamanda, hasta, hastaya bakanlar ve onun içinde bulunduğu dış koşullar için de uygun olanı yapmalıdır".

"Yaşlı kişiler perhize çok kolay katlanırlar; erginler, gençler ve çocuklar buna hiç tahammül göstermezler".

"Uyku, herhangi bir hastalıkta, zarar veriyorsa, hastalık öldürücüdür. Fakat uyku bir iyileşme sağlayabiliyorsa, hastalık öldürücü değildir".

"Uyku, hezeyanı (delirium) yatıştırıyorsa, bu iyi bir belirtidir".

"Sebepsiz yorgunluk, hastalığın habercisidir".

"Vücudun herhangi bir yerinde ağırlı bir hastalık bulunduğu halde, ağrı duyulmuyorsa, mental bir rahatsızlık vardır".

"Gebe bir kadının akut bir hastalığa yakalanması, öldürücü bir durumdur".

"Apopleksinin en çok görüldüğü yaşlar, 40 ile 60 arasındır".

"Bütün hastalıklar her mevsimde görülür ama kimisi belli mevsimlerde daha fazla görülür ve daha şiddetli seyreder".

"Vücutta sıcaklığın ya da soğukluğun duyulduğu yer, hastalığın bulunduğu yerdir".

"Kronik bir hastalıkta, karın şişkinliği olması kötüdür".

"En ilerlemiş hastalıklar için, tedavinin son derece doğru olmasından daha güçlü bir şey yoktur".

"Aşırı uyku ve uykusuzluk kötü belirtilerdir".

"Perhizdeki hasta yorulmamalıdır".

"Akut hastalıklarda, gerek ölüm tahminleri, mutlak bir kesinlik taşımaz".

"Hastalığın başlangıcında ve bitiminde tüm belirtiler en hafif durumdadır, fakat hastalık en yüksek aşamasındayken en şiddetlidir".

"Hastanın aklının yerinde olması ve besinlerden tat alabilmesi iyi birer belirtidir; tersi kötüdür".

"Yaşlıların hastalıkları, genellikle gençlerinkinden daha az sayıdadır; fakat yaşlılarda kronikleşen hastalıklar çoğu kez ölüme dek sürer".

"Epileptik gençlerde iyileşme, özellikle yaş, yer ve yaşam değişiklikleriyle oluşur".

"Bağırsak düğümlenmesinde (ileus), kusma, hıçkırık, spazm, delirium kötüdür" [23].

Hipokrat'ın tıpla ilgili bilgileri “Hipokrat Koleksiyonu” (Corpus Hippocraticum) başlığı altında bir araya getirilmiştir. Bu koleksiyon içinde Kos (İstanköy), Knidos (Datça) ve Sicilya gibi tıbbi uygulama merkezlerinden pek çok hekimin de eserlerinin bulunma ihtimali yüksektir. Büyük İskenderiye Kütüphanesinde insanlığın sahip olduğu tüm bilgilerin toplanması amacıyla bir araya getirilmeye çalışılan eserlerin arasında bu koleksiyon da yer almıştır. Hipokrat'ın eserlerinin bu amaçla kurulmuş bir kütüphanede olması özellikle istenmiştir. Hipokrat'ın ünü giderek arttığından birçok eser kendisine atfedilmiş olup, gerçekte hangilerinin Hipokrat tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Bundan dolayı bu eserler “Hipokratist” veya “Hipokratikler” adı ile anılmaktadır. Aslında bu terim ile günümüzde “Hipokrat adı ile birçok eserle koleksiyona katkıda bulunmuş kişilerin hepsi” kastedilmektedir ve 3 yüzyıllık bir birikimin söz konusu olduğu da hatırlanmalıdır [1].

“Hipokrat Koleksiyonu”nun bölümlerinden dikkat çeken noktalara kısaca değinmek gerekirse;

Anatomi: Kalple ilgili çok bilgi yer almasına karşın, diğer organlar hakkındaki bilgiler daha azdır. Sistemik gösterim bulunmamaktadır ve anatomik detaylara nadiren yer verilmiştir. Atardamar ve toplardamarların arasında fark olduğunu anlayamamışlardır.

Fizyoloji: Yaşamak için vücudun gereksinim duyduğu sıcaklığı, havadan ciğerler tarafından alınmaktadır. Atardamarların kan ve hava ile dolu olduğu düşünülmektedir. Görme olayının mercek ve göz içinde bulunan sıvı ile gerçekleştiği düşünülmüş; ancak retinanın görme olayındaki rolü bulunamamıştır. Bedenin fizyolojik uyumunu 4 elemente karşılık gelen 4 mizacın belirlediği düşünülmüş ve dengenin sağlanması için dikkat edilmesi gereken hususlar ile hastalığın hangi durumlarda oluşacağına dair detaylı tartışmalara yer verilmiştir. “hıltlar teorisi”, “Hipokratik doktrin” olarak Galen tarafından da benimsenmiştir.

Genel patoloji (Hastalıklar): Hastalıkların meydana geliş süreçlerinde genel olarak iç kaynaklı rahatsızlıklar veya mevsimler, temizlik, diyet ile alınan besinler, gün içindeki hareketlilik ve yaşanan çevre gibi dış faktörlerin etkili olduğu öngörülmüştür. Modern tıbbın gelişim sürecinde hastalıkların ne olduğuna dair fikir edinmeye yardımcı olacak 40'tan fazla hastalık senaryosu özetlenmiştir. Hekim hastalığın tedavisinde doğaya yardımcı olmalıdır. Bu nedenle ilaçla müdahaleye pek gerek görülmemiştir.

Laksatif ve emetik bitkilerin kullanımı, Mısır tıbbında olduğu gibi, Hipokratik tıpta da uygulanan tedavilerin başında gelir. Uyuşturma amacıyla kullanılan bitkiler tavsiye edilmektedir. Tedavide banyolar ve basit diyet kısıtlaması uygulanmıştır. Kupa çekirme ve kan alma işlemleri öne çıkmasa da tedavilerin bir parçasıdır.

Tanı: Hastalık isimlerine çok az yer verilmiştir. Hastalıklarda görülen semptomların hangi hastalığa özel olduğuna dair detaylı bilgi bulunmamaktadır. Hastalığı iyi anlayabilmek için hasta olan kişinin şu an içerisinde bulunduğu hali, geçmişini ve bugünkü rahatsızlığını detaylı bir şekilde incelemek önem arz etmektedir. Kişinin dış görünüşü, ten rengi, dışkılama sıklığı ve dışkı hali detaylı olarak gözlenmektedir. Hastayı koklamak, hatta bazen vücut örneklerinden tatma uygulaması dahi yapılmıştır. Nefes seslerini dinlemek için kulak hastanın ciğerlerine yaslanmaktadır. Eğer hasta kadınsa, detaylı vajinal muayene için spekulum kullanılmıştır. Hipokrat döneminde nabız muayenesi ön planda değildir. Sonraki dönemlerde daha çok gelişerek tanının önemli bir basamağını oluşturmuştur.

Cerrahi: Birçok cerrahi operasyonun detaylı bir şekilde anlatılmış olmasına bağlı olarak, en net bilgiler bu alanda yer almaktadır. Yaralanmalarda yapılan ilk müdahaleler, bandaj kullanımı, uygulanan lokal ilaçlar ile kırık ve çıkıkların tüm tiplerine yer verilmiştir. Büyük bölümünü savaş yaralanmaları kaplamaktadır. Yaralanma nedeniyle kan kaybını önlemek için bandaj uygulanması dikkat çekicidir. Dağlama uygulamasından da sıkça bahsedilmiştir. “İlaçların tedavi edemediği yerde bıçak, bıçağın tedavi edemediği yerde ateş, ateşin tedavi edemediği yerde ise bu durum tedavi edilemiyor demektir” ifadesi yer almaktadır. Dağlama, bir tedavi yöntemi olarak Hint tıbbı, Arap ve orta çağ tıbbında da kullanılmaya devam edilmiştir. Tedavinin uygulanacağı ortam şartlarından masanın lokasyonundan, ışığın nasıl olması gerektiğinden ve kullanılacak aletlerden detaylıca bahsedilmiştir. Hemoroidler, ülserleşen yaralar, fistül kapama ve tümör çıkarma cerrahileri tedavi yöntemleri arasında uygulandığı tespit edilen işlemlerdir.

Jinekoloji ve doğum: Kadın hastalıkları ve doğum olayı ile ilgili uygulamalar iyi gözlemlenmiş olsa da gözlem dışı alanlardaki tahminler doğruluktan uzaktır. Normal doğumda bebeğin ilk olarak kafasının çıkması gerektiği bilinmesine rağmen, ilk olarak ayağı çıkan bebek dışarı gelmeden içerde bir manevra ile çevrilmesi gerektiği gözlenmiştir. Ancak bu dönemde bebeğin anne karnında nasıl meydana geldiği bilinmemektedir. Rahmin karın içinde sabit olduğu bilinmemekte, hatta yer değiştirdiği zannedilmektedir.

Zihinsel hastalıklar: Günümüzdekine oldukça yakın yaklaşımlar bulunulmuş, hastanın duygusal durumu detaylı bir şekilde incelenmiştir. Düşünce ve bilincin beyinden kaynaklandığı düşünülmüş, rüyaların neden kaynaklandığına dair düşünceler ortaya atılmış ve depresyon ile endişe durumları epilepsi hastalığına göre daha anlaşılır boyutta açıklanmıştır.

Etik: Tıp ilmini öğrenmek isteyenlere tavsiyeler, hastanın rahatının nasıl sağlanacağı ve hastaya tavsiyeler bu başlıkta anlatılmıştır. Hekimlik profesyonelliği açısından mesleki saygınlığın devamı adına da bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Halk, yaşantısında dağınık olan bir kişinin diğerlerine şifa veremeyeceğini düşündüğünden, hekimin sağlıklı, iyi beslenmiş, temiz görünmesi ve güzel kokması gerektiği vurgulanmıştır. Hekimin mesleğini daha iyi icra edebilmesi için sosyal olması ve insan ilişkilerinden uzak olmaması gerektiği söylenmiştir [24].

Hipokrat dikkatli ve sabırlı bir şekilde hastanın iyileşme sürecini gözlemlemiş ve gerektiğinde masaj, banyo ve tıbbi bitki kullanımı için hiçbir detayı atlamamaya çalışan bir uygulama sergilemiştir. Meşhur “*besinin ilacın, ilacın besinin olsun*” sözüyle diyetteki besinlerin ve bitkilerin sağlık açısından önemini vurgulamıştır. Mısır ve Hint tedavileriyle karşılaştırıldığında, tedavide kullanılan maddeler arasında tıbbi bitkilerin sayısı azdır. Hekimler tarafından kullanılan bitkiler arasında papatya, çiriş, anason, pelin otu, karanfil, kantaron, soğan, sinameki, tarçın, nane, yavşan, zeytin, biberiye, sumak, ebe gümeci, kişniş, kafur, şakayık, düğün çiçeği, mayasıl otu, deniz teresi, kekik, ada soğanı, yaban mersini ve menekşe sayılabilir. Yunan tıbbında tedavi amacıyla hayvansal kaynaklı maddeler pek kullanılmamıştır.

Hipokrat “*beden kendisini iyileştirebilir*” sözüyle, vücuda dışarıdan müdahale edilmediğinde diyet yaparak kendini iyileştirme gücünün olduğunu vurgulamıştır. Hipokrat ve takipçisi olan hekimler hastalıkları önlemek üzere değişik yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Çevresel etkinin önemine dair yaşam tarzı değişiklikleri ve diyeti değiştirme gerekliliğini vurguladıkları için o zamana gelen tıbbi yaklaşımlara farklılık getirmişlerdir. Bu yeni yaklaşım bize günümüz koruyucu hekimlik uygulamalarını ve önemini hatırlatmaktadır.

Hipokrat'ın geliştirmiş olduğu tıp sistemi aşağıdaki prensipleri esas olarak almıştır;

1. “*Gözlem yaparken bütün olanları dikkate al, hiçbir şeyi şansa bırakma, hiçbir şeyi göz ardı etme, karşıt gibi görünen durumları da not et ve yeterli zaman tanı*”: Hekim olmayan kişiler de hastanın şikayetlerini dinleyip kaydedebilir, ancak tıp bilgisine sahip olduklarından hekimler bu işlemleri daha detaylı yapabilmektedir. “*Hekim bütün duyularını kullanmaktadır; görme, duyma, koklama, tatma ve dokunma. Hiçbir bulgu kaydedilmek için değersiz değildir. Hastadan gelen hiçbir bilgi bir kenara atılmaz*”. Hekim gözlemlerini ve hastanın aktardıkları, kişisel yargılardan bağımsız bir şekilde, fizyolojik sürece göre değil, hastanın aktardığı şekilde kaydedilmelidir. Bu yöntemle hastanın durumu ve şikayetleri objektifliğini korumuş olmaktadır.

2. “*Hastayı mevcut hastalığından daha çok incele*”: Hipokrat'ın gözlemlerine göre aynı hastalıklara insanların verdiğı tepkiler farklı olmaktadır. Hastanın içinde bulunduğu çevre, yaşam tarzı, kişinin hastalığının durumu ve iyileşme yolları hakkında ipucu vermektedir. “*Her ülkenin yapısını inceleyin, beslenme, alışkanlıklar, hastanın yaşı, konuşması, davranışları, kıyafetleri, hatta onun sessizliğı veya konuşkanlığı, düşünceleri, uyku durumu, rüyalarının içeriğı ve kökeni... Bir hekim bunların tümünü incelemeli ve kaydetmelidir*”. Günümüzde hekimlerin hastadan çok hastalığın tedavisine yöneldiğı gözlenmektedir. Hipokrat ise sadece sorun olan noktaya dikkat etmekten ziyade, genel durumu daha iyi gözlemlemeyi seçmiştir. Hastalığın semptomunun altında yatan ve görülemeyen, bozulmuş başka fizyolojik durumların da olabileceğine dikkat çekmektedir.

3. “*Dürüstçe davran*”: Hipokrat'ın günümüze kadar ulaşan koleksiyonunda 40 hastası ile ilgili gözlemleri detaylı anlatılmıştır. Hastaların yarısından fazlası ölmesine rağmen, hastalık hikayelerini gerçeğine sadık kalarak, objektif bir şekilde dürüst olarak kayıt altına almıştır. Bunun yanı sıra hekimin tedavi sürecini doğru tahmin edebilmesinin de hekimin güvenilirliğini artıracakını belirtmiştir [4].

4. “*Tedavi sürecinde doğanın iyileştirici gücüne yardım et ya da en azından zarar verme*”: Hekim yapabileceğı uygulamaları bilmeli, yardımcı olamayacağı durumları da bilip, zarar vermemek adına müdahale etmemelidir. Sağlığı yeniden tesis etmek için gerekli şartları düzenleyerek bedendeki uyumu yeniden sağlayıp, iyileştirici gücü harekete geçirmeye çalışmak temel tedavi yaklaşımı olmalıdır. Cerrahi işlemlerde de Hipokratik hekimlerin

anatomi bilgileri çok az olmasına rağmen, aslına benzetmeye çalışıp onarma girişimleri mevcuttur [4].

2.11. Roma Döneminde Tıp

Romalılar Yunan biliminin metodundan çok, içeriğini almakla yetindiklerinden, ilerleme kaydetmekten ziyade sonraki nesillere aktarma görevini üstlenmişlerdir. Romalılar hekimlik uygulamalarını kendi asaletlerine yakıştıramadıklarından, Yunanlı hekimler gelene kadar yaklaşık 6 yüzyıllık bir süre kadar hekimsiz kalmışlardır. Yunanlı ailelerin çocukları ile başlayan hekimlik uygulamalarının zamanla saygınlığı artarak bu dönemde hak ettiği değeri görmeye başlamıştır [1].

2.11.1. Dioskorides

Antik çağın en önemli hekim-eczacısı Dioskorides (1. yüzyıl) Anazarba (Adana) doğumludur. Orduda hekimlik icra ettiği zamanlarda, Kuzey Afrika, Suriye ve Anadolu’da araştırmalar yapmıştır. Yunanca yazdığı “Peri Hyles Latrikes” adlı kitabında tıbbi bitkiler ve minerallerden oluşan 1066 adet droğa yer vermiştir. 17. Yüzyıla kadar temel başvuru kitabı olarak kullanılan bu kitap, önce “Materia Medica” ismi ile Latince’ye, sonra “Kitabu’l Haşayiş” adıyla Arapça’ya tercüme edilmiştir [1].

Dioskorides, eserini bir tedavi rehberi olması için hekimlere ithafen yazmıştır. Bu amaçla resimlediği bitkilerin farklı yörelerde kullanılan isimlerini, farklı coğrafyalardaki yetişme şartlarını, saklanma koşulları ile tedavi amacıyla hangi kısımlarının kullanılacağını detaylıca yazmıştır. Bunların yanında kitapta bitkinin tıbbi özellikleri, hangi hastalıkta nasıl kullanılacağı ve nasıl ilaç haline getirileceği, (varsa) yan etkileri ve bu yan etkinin nasıl anlaşılacağına dair pek çok detaylı bilgi de yer almaktadır [1].

2.11.2. Galen

Roma’da, Yunan tıbbının en önde gelen uygulayıcısı aynı zamanda tarihteki sayılı büyük tıp dehalarından biri olan Galen (M.S. 129-200), Anadolu’nun en zengin bölgelerinden biri ve aynı zamanda bir kültür merkezi olan Bergama’da (Pergamon) mimar bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesinin zenginliğini tahsili için kullanan Galen, 12 yıllık tıp eğitimini İzmir’den İskenderiye’ye kadar birçok tıp okulunda dönemin ünlü hekimlerinden

dersler olarak tamamlamıştır. Uzun tahsili neticesinde devrin hekim ve cerrahları arasında Galen'in yetenekleri ön plana çıkmış ve Roma'nın üst tabakası tarafından fark edilmiştir.

Keskin zekâsı ve diseksiyona bağlı gözlem yeteneği ile anatomi ve fizyoloji üzerine derinleşmiş tıbbın gelişmesi açısından önemli katkılarda bulunmuş ve hayvan diseksiyonları yapmıştır. Kadavra üzerinde insan bedenlerini incelediği de düşünülmektedir. Halka açık yaptığı diseksiyonları ilgiyle izlenmesine rağmen, dedikodular ve sansasyonlar sonucunda yöneticiler tarafından diseksiyon uygulamaları yasaklanmıştır. En önemli buluşu “nervus laringeus recurrens” sinirini keşfetmesidir. Kafa içerisindeki 7 sinir çiftini tarif etmiş, solunum kaslarının ve diyaframın solunumdaki görevini ve idrarın böbreklerle oluştuğunu keşfedip tarifler yapmıştır. Atardamarların hava değil, kan taşıdığını söyleyerek 400 yıldır bilinen yanlış düzeltmiştir.

Hipokratın humoral patoloji teorisi ile Erasistros'un pnemua (ruhlar) teorisini sentezleyerek organların işleyişi ve fizyolojisi üzerine kendi teorisini oluşturmuştur ve bu teori 1400 yıl boyunca hiç tartışılmadan kabul görmüştür.

Galen 400'den fazla eser yazmasına rağmen, bunların birçoğu çeşitli yangınlarda kaybedilmiş olup, ancak 140 eseri günümüze ulaşmıştır. Fikirlerini öyle inandırıcı şekilde açıklamıştır ki, tartışılmadan kabul edilmiştir. Hristiyan dünyasında “İlahi Galenus” şeklinde hitap edilmiş olup, tenkit edenlere cezalar verilmiştir. Mevcut eserlerinin büyük kısmı Arapça'ya tercüme edilmiştir. İslam hekimlerinden Abdüllâtif Bağdadî ve İbnü'n-Nefi gibi alimler Galen'in fikirlerine eleştirel bir yaklaşım sergileyerek yeni buluşlar yapmışlardır. Rönesans dönemine gelinceye kadar, Galen'in Hipokrat'tan ziyade orta çağ hekimliğine liderlik yaptığı söylenebilir [1]. Tedavi uygulamalarında sayısı 25'e varan bitki karışımları kullanmıştır. Sonraki dönemde de çoklu bitki karışımları “galenik ilaçlar” olarak adlandırılmıştır.

Antik dönemde tedavide çokça kullanılan idrar ve hayvan dışkıları Galen'in favorileri arasındadır. Galen sürekli öksüren ve kan tüküren yüksek tabakadan bir hanıma saçlarını kazıtmasını ve güvercin dışkısı sürmesini söylemiş ve bu tedavi sonucunda bayan iyileşmiştir. Galen hatta bazen bu dışkı uygulamalarını dahilen de yaptığını da yazmıştır. Çok gerekli olduğunda zengin kişilere dahi bu karışımları uygulamış, ancak bu durumda tadını ve görünümünü baskılayacak katkıları eklemiştir [1].

Galen bir süre sonra anatomi ve fizyoloji deneylerine ara vererek tıp felsefesi üzerine eserler yazmıştır. Felsefeyi tıptan ayıran Hipokrat'ın aksine bu iki kavramı tekrar birleştirmiş ve “Erdemli Hekim Filozof Olmalıdır” eserini yazmıştır.

Galen isminin İslâmî literatürde şöhret bulmuş hali Câlînûs'tur. Kaynaklarda Câlînûs'un “sakin, doğru yolu gösteren” veya “faziletli” anlamlarına gelen bir kelime olduğu belirtilmektedir. Câlînûs hekim, İslâm kaynaklarında “Fî Tefsîri Kitâbi'l-Eymân li-İbukrâṭ” adıyla anılan eserini Hipokrat yemini incelemesi olarak yazmıştır. Bu eserde tıp ilminin Allah tarafından insanlığa ilham edildiğini ve bu nedenle ilahi kaynağa bağlı bir ilim olarak kabul edilen felsefe ilmi ile tıp ilminin eşit değerde olduğunu açıkça ifade etmiştir [25].

2.12. Orta Çağ Tıbbı

Roma İmparatorluğunun çökmesiyle birlikte Rönesans dönemine kadar, tıbbi alanda bilimsel gelişmenin olmadığı 1000 yıl sürecek karanlık bir dönem başlamıştır.

Hristiyanlığın Avrupa'da hâkim olması, kilisenin tek otorite olarak kabul edilmesi ve aykırı düşünce ile hareket edenlerin engizisyon mahkemelerinde cezalandırılması gibi faktörler gelişmenin önündeki en büyük engeli teşkil etmiştir. Orta çağa gelene kadar insanlık tarihine ait tüm birikim olan bilime dair eserlerin bulunduğu İskenderiye kütüphanesinin, piskoposların emriyle yaktırılmış olması da çağlar süren tıbbi bilgi birikimine ve gelişim sürecine büyük darbe vurmuştur.

Din dışı alanlarla ilgilenmeyi yasaklayan kilise, Hz. İsa'nın mucizevi şekilde hastaları iyileştirmesine dayanarak sadece din-temelli tıp anlayışına izin vermiştir. Tedavi için mucizelere sığınılmış, antik çağdaki asklepion uygulamalarını andıracak şekilde kiliselerde uykulara yatılmaya devam edilmiştir. Kralların ve azizlerin ellerini sürmeleri ile hastalıkların iyileşeceğine dair inanç var olmuştur.

Avrupa'daki barbar akınlarından kaçıp manastırlara inzivaya çekilen azizler, ömürlerini ibadete adanmanın yanında, Hipokrat ve Galen'in kitaplarını inceleyip, bazı reçeteleri uygulamaya çalışarak kaybolmaktan kurtarmışlardır. Hatta manastır bahçelerine tıbbi ve aromatik bitkileri ekip, tedavi amacıyla kullanmışlardır.

Dini görüşleri nedeniyle aforoz edilen Patrik Nestorius ve inananları M.S. 431 yılında Bizanslı terketmiş, önce Urfa çevresine, sonra İran sınırları içinde olan Cond-i Şapur bölgesine yerleşerek bir okul kurup, ciddi bilimsel etkinlik göstermeye başlamışlardır. Bu okulda eski Yunanca kitapların Süryanice'ye, Süryanice'den de Arapça'ya çevrilmesiyle batı ile doğu arasındaki bilim ve kültür sentezine öncülük edilmiştir [1].

2.13. İslam Tıbbı

7. Yüzyılda ortaya çıkıp hızla yayılarak büyük bir uygarlık haline gelen İslam medeniyeti 8. yüzyılın ortalarında Cond-i Şapur Okulu ile yakın ilişkiye girmiştir. Daha önce Süryanice'ye çevrilen eski Yunanca eserler bu kez İslam alimleri tarafından Arapça'ya çevrilmeye başlanmıştır. Bağdat şehri adeta bir çeviri merkezi haline gelmiş olup, bu süreç 200 yıl kadar devam etmiştir. Biriken bilgilerin yorumlanması ve üzerine katkıların yapıldığı 8. ve 9. yüzyıllar İslami dönemde “ilk yazarlar dönemi”, 9. ve 10. yüzyıllar ise “büyük yazarlar dönemi” olarak bilinmektedir. “İkinci çeviri dönemi” olarak adlandırılan 13. ve 16. yüzyıllar arasında bu kaynaklar Arapça'dan önce İbranice'ye ve Latince'ye aktarılmıştır [6].

Önemli orta çağ İslâm alimleri ve tıbbi eserleri aşağıda verilmiştir:

Ali bin Rabben et-Taberî: Hristiyan bir ailenin çocuğu olan Taberî, hayatının sonuna doğru Müslüman olmuştur. “Fırdevsü'l Hikme” adlı eserini M.S. 850 yılında tamamlamıştır. Bu eser İslam hekimliğinde önemli bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Taberî yaşadığı çağa kadar gelen birçok tıp aliminin eserlerini incelemiş, İran, Hint ve Yunan literatürünü yakından tanımıştır. Tüm bu kaynakları sentezleyerek, ruh ve beden sağlığının bir arada düşünülmesi gerektiğini savunmuştur [1].

Ebubekir Er-Razî: İran'ın Rey şehrinde M.S. 865 yılında doğan İslam tıbbının en önemli hekimlerinden biri olan Razî, Hipokrat ve Galen'den sonra tıp bilimine en çok katkı yapan hekim olarak kabul edilmiş ve “Arapların Galeni” olarak anılmıştır. Tıp tarihinde kimyayı tıbbın hizmetine sokan ilk hekimdir. Razî kitaplarında formik asit, sülfürik asit gibi maddelerle sinameki ve demirhindi gibi bitkisel drogları ve distilasyon işlemini tarif etmiştir. Tıp alanındaki birikimini adeta bir ansiklopedi niteliğindeki meşhur “el-Hâvî” (el-Câmi‘u'l-Kebîr) isimli eserinde yansıtmıştır. Kızamık ve çiçek hastalıklarının teşhisini doğru koyan ilk hekim olan Er-Razî “el-Cüderî ve'l-Hasbe” isimli eserinde çiçek ve kızamıktan bahsetmiş ve bu hastalıklara doğru tanı koymuş olan tarihteki ilk hekim olmuştur. Eser Latince'ye

çevrilmiş olup, 1498-1866 yılları arasında baskı sayısı 40'a ulaşmıştır. Hasta-hekim iletişimde uyulması gereken kuralları konu aldığı “Ahlâku't-Tabîb” adlı bir eseri de mevcuttur [26].

El-Dinaverî: M.S. 828'de İran'ın batısında yer alan Dinaver şehrinde doğan Müslüman bir alim olan El-Dinaverî'nin tam adı “Ebu Hanife Ahmed bin Davud Dinaverî”dir. Yaşadığı dönemdeki tüm ilimlere ilgi duyan ve araştıran El-Dinaverî'nin botanik bilimine de büyük katkıları olmuştur. Botanik alanında “Kitab'ün Nebat” adında Arapça meşhur bir eseri vardır [6]. Kitabın 1. bölümü bab'lar (bölümler) şeklinde olup, 2. bölümü ise botanik terimleri sözlüğü şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca bitki morfolojisi ve fizyolojisi ile bitkilerin tıp ve beslenme açısından önemine dair verdiği bilgiler de mevcuttur. Bunların yanısıra bitkilerden elde edilen boyalar ve zift hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. El-Dinaverî'nin yaklaşık 20 kadar kitap yazdığı bilinmekle birlikte, sadece birkaç tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir [27].

El-Birunî: Eski Hint tıp ve eczacılığını yakından inceleyen ünlü hekim “Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî”, M.S. 973-1051 yılları arasında yaşamıştır. “Kitab-ül Al Saydala Fi't-Tıbb” adlı eserinde eczacıyı tanımlamış ve birçok droğun tedavide kullanımından bahsetmiştir. 180 civarında eser telif ettiği tahmin edilen Birûnî, bu eserinde 3000 kadar bitki türünün faydalarını ve nasıl kullanılacağını yazmıştır. İlaç bilgisinin yanında, bitkilerin Arapça, Farsça, Yunanca, Sanskritçe ve Türkçe karşılıklarının da yer alması dönemi açısından çok önemli bir gelişmedir [28]. İslam dünyasında “eczacılığın babası” ünvanı verilen Birunî eczacıyı şu şekilde tarif etmiştir:

“Saydelani ve saydenani (eczacı) diye; basit ilaçların hangi nevinin iyi olduğunu ve bunlardan hangisinin üstün tutulması ve seçilmesinin gerektiğini öğrenmeyi ve tıp ilminin tanınmış kişileri tarafından ortaya konulup herkesçe kabul edilmiş bulunan terkipleri, en geçerli metot ve teknikleri kullanarak, en iyi şekilde hazırlamayı kendine sanat edinmiş olan kişiye derler” [8].

Zehravî: M.S. 1013 yılında vefat eden Batılı kaynaklarda “Abucasis, Albucasis, Azaravius, Alsaharavius” gibi isimlerle tanınmış olan Zehravî, orta çağda dünyanın en önemli bilim merkezi olarak kabul edilen İspanya'da, Müslüman şehri olarak bilinen Kurtuba'ya çok yakın olan Zehrâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Hayatını tıp mesleği ile geçirmesine rağmen, felsefe ile de ilgilenmiştir. Basit ve mürekkep ilaçlar hakkında çok bilgilidir [29]. “Et-Taşrîf li-men Aceze an et-Te'lîf” adlı 30 kısımdan meydana gelen eserini tüm tıp camiası mensuplarına ve öğrencilere ithafen yazmıştır. Hekimin klinik pratikte karşılaşılabileceği her

türlü probleme karşı cevapları içeren bu kıymetli eser bütün orta çağ hekimliğini etkilemiştir. Eserin 27. bölümünde bitkisel ve hayvansal gıdaların ve basit ilâçların özellikleri, 28. bölümünde madensel, bitkisel ve hayvansal ilâç tabletlerinin yapımı, 29. bölümde de ilâç adları ve muadillerine ait özellikler belirtilmiştir [30]. Ancak kullandığı tıbbi aletlerin çeşitliliği ve detaylı anlatımıyla “modern cerrahinin kurucusu” olarak kabul görmüştür [1]. Afyonu cerrahide anestezi amaçla kullanan ilk hekimdir.

İbn-i Sina: M.S. 980 yılında Buhara şehrinde dünyaya gelen İbn-i Sina, İslam dünyasında “Şeyhü’r Reis”, Batı’da ise “Avicenna” isimleriyle bilinmektedir. Döneminin tüm bilim dallarında 200’den fazla eser vermesinin yanısıra tıpta da otorite sayılmıştır. Zira eserlerinin 43 tanesi tıp ve eczacılıkla ilgilidir [6]. En büyük eseri olan “Kanun-u Fi’t-Tıb”, batı bilim dünyasında “tıbbın İncili/tıbbın mukaddes kitabı” olarak adlandırılmıştır. Antik Yunan’dan o döneme kadar biriken tüm tıp bilgilerini sentezleyip sistemli hale getirdiği ve şahsi gözlemleriyle yorumunu da ekleyerek yazdığı bu eser, yaklaşık bir milyon kelime hacmi ile bir ansiklopedi niteliğindedir. Doğu ve batıdaki tüm tıp okullarında 17. yüzyıla kadar başlıca ders kitabı olarak okutulmuştur. 5 Ayrı ciltten oluşan eserin 1. cildinde; unsurlar ve mizaçlar teorisi, fizyoloji ve anatomi gibi tıbbın genel prensipleri, 2. cildinde 800’e yakın bitki, hayvan ve madenin basit ilâç olarak kullanımları, 3. cildinde organlara bağlı hastalıklar ve patoloji, 4. cildinde ateşli hastalıklar, ortopedi cerrahi işlemler, yaralar ve tedavileri, 5. cildinde ise 800’e yakın ilâç formülü ve kullanımları anlatılmıştır [1].

İbn-i Sina’nın eserlerinden bazı girişimsel işlemleri, günümüze benzer şekilde kullandığı anlaşılmaktadır. Kateteri kullanan ilk hekim olduğu düşünülmektedir. Bunun için farklı hayvan derilerinden yararlanmıştır. İntravezikal bir enjeksiyonu da gümüş bir şırınga yardımıyla yaptığından eserinde bahsetmiştir [31].

İbn’ül Baytar: Endülüs’ün Malaga şehrinde 1200’lü yıllarda yaşamıştır. “İbnü’l Baytar” ünvanını babasının veteriner olmasından dolayı almış olup, asıl adı “Ebu Muhammed Abdullah bin Ahmed bin el-Baytar”dır. Tahsilini tamamladıktan sonra botanik alimi “Ebu Abbas el-Nebati”den botanik ile ilgili dersler almış ve hocasına eşlik etmek suretiyle Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Anadolu ve Makedonya’ya kadar gezerek, bu bölgelerde yetişmekte olan tıbbi ve aromatik bitkilerin özelliklerini, yetiştirme alanlarını, yöresel isimleri ile bilimsel adlarını öğrenmiştir. Bu geziler esnasında bir yandan materyal toplarken, diğer yandan da Câlînûs hekim (Galen) ve Dioskorides’e ait olan basit ilâçları anlatan eserlerini

okumuştur. Toplamış olduğu tıbbi ve aromatik bitkilerin tüm özelliklerini kayıt altına almış, isimlerini farklı dillerde yazarken karışıklıklar olmaması amacıyla özen gösterip harekelemiştir. Eserinde bitkilerin Yunanca, Latince, Arapça, Berberice ve Farsça karşılıklarına da yer vermiştir. Bilinen 6 eserinin arasında en önemlisi olan ve uzun süre botanik ilmine öncülük eden “el-Müfredat” adlı eserinde 2353 kalemde alfabetik olarak sıralanan hayvan, mineral ve bitkisel kökenli kaynaklar yer almaktadır. Eser 1758’de Latince’ye çevrilmiş ve 19. yüzyıla kadar batıda kaynak eser olarak kullanılmıştır [1,32].

2.14. Selçuklu Dönemi Tıbbı

Büyük Selçuklulardan itibaren Anadolu Selçukluları ve Osmanlı’daki tıp ve eczacılık uygulamaları genel anlamda İslam medeniyetinin devamı niteliğindedir. Selçuklu döneminin en önemli özelliği hastanelerin kurulmasıdır. Hastane kelimesinin yerine o dönemde “darüşşifa, bimarhane, şifahane, darussıhha” gibi isimler kullanılmıştır. Bu dönemde kurulmuş darüşşifalarla Avrupa’daki muadilleri karşılaştırıldığında, Avrupa hastanelerinin yardım ve bakım kurumu gibi hizmet verdiği görülmektedir. Ancak İslam dünyasındaki darüşşifalarda, günümüz hastanelerindekine benzer şekilde bir yandan hasta bakımı yapılırken, aynı zamanda usta-çırak ilişkisi ile hekimlik ve eczacılık eğitimi de verilmiştir. Anadolu Selçukluları döneminde kurulan darüşşifalar çoğunlukla ticaret yolları üzerinde yer almakta olup, devlet kontrolü altında vakıf anlayışı ile hastalardan ücret alınmadan hizmet vermiştir. Genellikle erkek ve kadın hasta bölümleri ayrı olmuştur. Darüşşifalarda akıl hastaları için de “bimarhane” adı verilen ayrı bölümler oluşturulmuştur. Darüşşifa binalarında eczacıların kontrolünde olan günümüze benzer anlamda ilaç depoları da vardır. Hastaların bakımı, temizlik işleri, yemek ve ilaçların hazırlığı için özel görevli işçiler çalıştırılmıştır. Tedavide bitkisel kökenli ilaçlar kullanılmış, İbn-i Sina, El-Birunî ile İbn-i Baytar’ın eserleri dönemin temel kaynak kitapları olmuştur [6,8,33].

Selçuklu tarihçisi araştırmacıların darüşşifa vakfiye vesikalarına dair yaptıkları araştırmalara dayanarak vardıkları sonuca göre; “*Selçuklu Türkiye’si şehirlerinde tıbbi ecza satmaya mahsus dükkanlarda Hindistan’dan bile tıbbi nebatlar getirilip satılıyordu. Hatta kervansaray hastanelerinde dahi kendi ölçülerinde eczahaneler mevcut idi*” [8].

Büyük Selçuklu döneminde; Halep Darüşşifası, Şam Nureddin Zengi Darüşşifası, Akka Eyyubi Darüşşifası, Şam Kaymeri Maristanı, Kahire Kalavun Maristanı, Anadolu Selçuklular döneminde ise Kayseri’de Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi, Sivas’ta

İzzettin Keykavus Darüşşifası, Divriği’de Turan Melih Darüşşifası, Çankırı’da Cemaleddin Ferruh Darüşşifası, Tokat’ta Gökmedrese ve Darüşşifası, Amasya’da Amber bin Abdullah Darüşşifası, Konya’da Alaaddin Darüşşifası ve Konya Darüşşifası gibi kurumlar başlıca darüşşifalar olarak sayılabilir [6].

2.15. Osmanlı Döneminde Tıp ve Eczacılık

Osmanlı dönemi hekimlik uygulamaları Selçuklu tıbbının devamı niteliğindedir. Selçuklu döneminde açılan darüşşifaların vakfiyelerine sadık kalarak uygulamalar devam ettirilmiştir. [34]. Bu dönemde de pek çok yeni darüşşifa kurulmuştur. Başlıcaları arasında, Bursa Yıldırım Darüşşifası (1399), Fatih Darüşşifası (1470), Edirne’de 2. Bayezıt Darüşşifası (1478), Manisa’da Hafsa Sultan Darüşşifası (1539), İstanbul’da Haseki Sultan Darüşşifası (1550), Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi (1553) sayılabilir. Bu darüşşifalarda birer eczane ve ilaç hazırlamakla görevli kişilerin (eczacıların) varlığı bilinmektedir. Hekim ve eczacılar usta-çırak yöntemi ile yetiştirilmiştir [6]. Osmanlı döneminde hekim, gelen hastaya uygun gördüğü ilacın tarifini reçete olarak yazmış, hasta bu reçeteyi eczacılara götürüp yaptırmış, ancak hekimlerin de ilaç hazırlamayı bilmeleri ve gerekli malzemeleri muayenehanelerinde bulundurmaları gerekli görülmüştür. Acil durumlarda zaman kaybetmeden kendileri hazırlamıştır [11].

Osmanlı darüşşifalarında vakfiyeler gereğince birçok hekim, cerrah, kehhal (göz hekimi) ve eczacı makamında görevliler olmuştur. Darüşşifalarda yetişenlerin yanı sıra, Mısır gibi ülkelerde ihtisas yapıp gelen Türk ve yabancı hekimler de İstanbul’da bulunan Hekimbaşının izni ve kontrolü ile görev yapmışlardır [34].

Selçuklular döneminde ilim dili Arapça ve Farsça ağırlıklı olmasına karşın, Osmanlılarda Türkçe ön plana geçmiştir. Bu sebeple 14. ve 16. yüzyıllar arası Arapça tıp eserlerinin Türkçe’ye tercüme edilme süreci olmuştur. Yöneticiler de âlimleri bu hususta teşvik etmişlerdir. “Müntehabı İbnü’l Baytar” çevirisi ve “Yadigâr-ı İbn-i Şerif” eserleri bunun için güzel bir örnektir [34].

15. Yüzyılda İstanbul’un fethi ile Osmanlı tıbbındaki gelişmeler hızlanmıştır. Batı’daki bilimsel ilerlemeler ile ilk ilişkiler bu devirde kurulmuştur. Medreselerin sayısında ve işlenen derslerin içeriğindeki pozitif ilimlerin yoğunluğunda bu dönemde önemli artışlar olmuştur. Fatih Sultan Mehmet, Yunanca ve Latince’den birçok eseri tercüme ettirmiştir

[11]. Dönemin en ünlü hekimi Amasya'lı Sabuncuoğlu Şerafeddin'dir. Sabuncuoğlu Hekim, Türkçe olarak 3 tıp kitabı kaleme almıştır. Bunlardan "Akrebâdin" bir nevi farmakoloji kitabıdır. "Cerahat'ül Heniyye" adlı eser, Endülüs'lü bir hekim olan Zehravî'nin "Tasrif" adlı en ünlü eserinin 30. bölümünün tercüme edilmiş halidir. Sabuncuoğlu Hekim eseri tercüme ederken, kendi tecrübelerini de eklemiştir. Dolayısıyla bu eser, en kapsamlı "Türkçe cerrahi tıp kitabı" olma özelliği taşımaktadır. Eserde 163 ayrı cerrahi işlemde kullanılacak aletin resmi bulunmaktadır. Birçok cerrahi girişimin nasıl yapılacağı detaylı tarif edilmiş olup, 136'sı işlemlerin uygulanış anları halinde resmedilmiştir. Resim detaylarının bulunması sanat tarihimiz açısından da ilgi çekmektedir. Eserde yer alan bu detaylı bilgiler, 15. yüzyıl Osmanlı cerrahisinin bulunduğu seviyeyi göstermektedir. Kitabın Türkçe yazılmış olması o dönemde kullanılan Türk dilinin incelenmesi açısından da önem arz etmektedir.

Sabuncuoğlu Hekimin 82 yaşında iken, 1468 yılında yazdığı "Mücerrebnâme" adlı eser Türk tıbbının "deneysel özellik içeren ilk kitabı" olma özelliği taşımaktadır. İlaçların hangi durumlarda kullanılacağı ve kullanış şekilleri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. İlaçların hazırlanış şekilleri hap, macun, şurup, merhem, lavman veya toz gibi 17 gruba ayrılarak sınıflandırılmıştır. Bahsi geçen ilaçların hazırlanışlarında başka kaynaklardan öğrendiği metotlarla birlikte kendi tecrübelerini de detayıyla yazmıştır [1].

16. Yüzyılda Süleymaniye Tıp Medresesinin açılmasıyla Osmanlı hekimliğindeki gelişmelerin doruk noktasına eriştiği söylenmektedir. Bu dönemde bir yandan sağlıkla ilgili kurumların sayılarında artış olmuş, bir yandan da halk sağlığını ilgilendiren genel hijyeni sağlayacak olan kurumların sayısı da artmıştır. Bu dönemde yeni su yolları ve sebiller yapılmış, çeşmelerin, hamamların ve lağımaların sayıları artırılmıştır. Bu dönemden itibaren yazılan bilimsel eser sayısında görülen azalma ve ilim öğretiminde yavaşlama meydana geldiği gözlenmiştir [11].

17. Yüzyılda Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Osmanlı'nın o dönemine ait kültür, sanat, siyasi ve sosyal olayların yanı sıra sağlıkla ilgili detaylı bilgiler de görülmektedir. Seyahatnamede sağlıkla ilgili görev yapan ve farklı isimlerle anılan kişilerin varlığını ve sayılarını da vermektedir. Mesela o dönemin İstanbul'unda 700 hekim dükkânı, 400 cerrah, 40 kehhal (göz hekimi), 200 esnaf-ı macuncıyan, 100 esnaf-ı bi dükkân-ı tutyacıyan, 500

esnaf-ı meşrubat-ı deva, 14 esnaf-ı gülabcıyan ve 80 esnâf-ı ehl-i hıref dehhân-ı edviye dükkânı bulunduğundan bahsetmiştir [35].

17. Yüzyılın en ünlü hekimlerinden biri Salih bin Nasrullah ve en önemli eseri ise “Gayet’ül-Beyan fi Tedbir-i Beden-ül İnsan”dır. Diğer önemli eseri “Akraadin”de ise eczayı ve eczacılığın tarifini yapmaktadır [6].

Bu yüzyılda yazılan tıp kitaplarının en önemlisi olan “Enmüzcü’t-Tıb” adlı eserinde, Emir Çelebi hekimlere öğütlerde bulunarak deontolojiye değinmiş ve anatomi ilminin önemini vurgulamıştır. Dönemin eczacılığı hakkında da önemli bilgiler vermektedir [11].

18. Yüzyılda Osmanlılarda batılılaşma hareketlerinin başlamasıyla, Paracelsus’un “Tıbbi Kimya” adlı eseri Salih bin Nasrullah tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Bursa’lı Ali Münşi’nin batı dillerinden tercüme ettiği “Akraadin” adlı eseri vardır. Derviş Abbas Vesim Efendi’nin “Düsturu Vesim fi Tıbb-ül Cedil vel-Kadim” adlı eseri dönemin hekim ve eczacıları için önemli kaynaklar arasındadır [1,6].

18. Yüzyılda meydana gelen önemli tıbbi gelişmelerden birisi, çiçek aşısının Osmanlılar aracılığıyla Avrupa’ya ulaşmasıdır. Osmanlı’da “aşıcı kadınlar” diye anılan kadınlar, çiçek hastalığı geçiren çocukların yaralarından çıkardıkları irinli sıvıyı alıp toplamışlar, çiçek hastalığı geçirmemiş çocukların kollarında veya bacaklarında küçük çizikler oluşturup, bu bölgelere irinli sıvıyı koyup aşılama yapmışlardır. Üzerlerini ise ceviz kabuğu ile kapatmışlardır. Bu şekilde aşılamanın çocukların çiçek hastalığını daha hafif atlattıkları görülmüştür. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiliz elçisinin eşi olan Lady Mary Wortley Montagu’nun (1689-1762) da dikkatinden kaçmamış ve bu gözlemini mektupla Avrupa’daki tanıdıklarına anlatmıştır. Bu vesileyle o zamanın şartlarında belli düzeyde koruyuculuğu bulunan çiçek aşısı, Avrupa’da da yayılarak uygulanmış ve sonrasında aşı çalışmalarına da öncülük etmiştir [11]. Sultan Abdülmecid (1839-1867) zamanında ise Janner usulü ile hazırlanmış aşılar Avrupa’dan getirtilip uygulanmaya başlamıştır [34].

Osmanlılarda 19. yüzyılda tamamen batı tarzı eğitime geçilmeye başlanmış, 1826’da Sultan 2. Mahmud’un yaptığı askeri reform kapsamında askeri hastaneler de açılmıştır. 1839 yılında ilk Eczacılık Okulunun kurucusu Avusturya’lı Charles Ambroise Bernard, ilk Osmanlı Askeri Farmakopesini hazırlamıştır [6]. Yine aynı tarihte kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i

Adliye-i Şahane'nin başına Viyana'dan Dr. Bernard getirilerek batı tarzı eğitime geçilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane içinde 1839'da açılan ayrı bir eczacı sınıfı ile eczacılık mesleği Osmanlı döneminde hekimlikten ayrılarak, ayrı bir meslek haline gelmiştir. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve Şanizade Mehmet Ataullah Efendi yazdıkları eserler ve bulundukları görevler dolayısıyla tıp eğitiminde modernleşme dönemine öncülük etmişlerdir [11].

Osmanlılar zamanında ilaç yapımında çok sayıda bitki türü kullanılmıştır. Bitkilerin bir kısmı Osmanlı coğrafyasında yetişmesine rağmen, büyük bir kısmı ithal edilmiştir. Ticaret yolları ile Mısır ve Uzakdoğu'dan gelen bitkiler İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde toplanmış, Avrupa'ya ihracatı veya diğer şehirlere dağıtımı bu şehirlerden yapılmıştır.

Basit ilaç veya “mürekkeb edviye” denen karışım tipi ilaçlar için bitkilerin kök, tohum, yaprak, çiçek ve meyvelerinin yanında, yine bitkisel kaynaklardan elde edilen reçine, yağ ve zamlar da kullanılmıştır. İlaç yapımında bitkilerin yanında hayvansal ve madeni materyallere de müracaat edilmiştir. Tarihi kayıtlara bakıldığında, ilaç yapımında kullanılan tıbbi bitkilerin zamanla çeşidinin artması, Osmanlıların tecrübeye dayalı ilaç tedavisinde sözü edilen birikime ciddi katkılarda bulunduğunu söylemeye imkân vermektedir [36].

Tıbbi el yazması eserler tıp tarihi bakımından büyük bir hazinedir. Osmanlı döneminde özellikle 15. yüzyıldan itibaren açılan medreselerin sayısına paralel olarak, yazma eser üretiminde de ciddi artış olduğu dikkat çekmektedir [37]. Anadolu'da 14. ve 15. yüzyılda yazılan tercüme veya telif eserlerin bir kısmı bazı araştırmacılar tarafından ele alınmıştır [38].

2.16. Milli Kütüphane Koleksiyonunda Bulunan El Yazması Tıbbi Eserler

Yakın tarihimizde 1950 yılında Ankara'da 5632 sayılı Kanunla kurulmuş ilk ve tek kütüphane olan Milli Kütüphane'ye ait el yazması eser koleksiyonunda 27.690 cilt eser bulunmaktadır. Bu eserler; satın alma, bağış ve diğer kütüphanelerden devir yoluyla bir araya getirilmiştir. Milli Kütüphane'de yer alan yazma eser koleksiyonunun başlıca özelliği; çoğunlukla İç ve Doğu Anadolu'daki eserlerin toplanmasıyla oluşmasıdır. Milli Kütüphane aynı zamanda klasik yazma eserler kütüphanelerinde yer almayan eserlere de ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca koleksiyonda bulunan yazma eserlerin çoğunda telif eden bilim adamlarının isimleri biyografik kaynaklarda yer almamaktadır. El yazması olan bu önemli

eserler bilim ve kültür tarihimizi aydınlatacak bir tarihi bilgi hazinesi niteliği taşımaktadır [39].

Milli Kütüphane koleksiyonunda tıp alanında 310 Türkçe el yazması eser yer almakta olup, mükerrerler hariç 90 künye bulunmaktadır. Tıpla ilgili el yazması eserlerin başlıcaları aşağıda yer almaktadır;

1. *Akrâbâdîn*: Müellifleri belli değildir. Tıbbi formülleri içermekte olup, bilhassa mürekkep ilaç yapımlarını tarif etmektedir. Her karışım ilaç için içerdiği etkili maddeler, miktarları, yapılış şekli, etkileri, kullanış yerleri ve alınacağı dozlar ayrı ayrı gösterilmiştir.
2. *Ameliyat-ı Cerrahiye*: Aynı isime sahip 2 eser mevcuttur. Birinin yazarı Biren Mehmed Tevfik'tir. Diğerinin ise yazarı belli değildir.
3. *Bâh-nâme*: Koleksiyonda yazarları belli olmayan aynı isimde 5 eser vardır. Bu tür kitaplarda cinsel gücü artırıcı afrodizyakların yanı sıra, hamile kalma ve gebelikten korunma gibi konular yer almıştır.
4. *Cevherü'l-Ferid Fi't-Tıbbi'l-Cedid*: Yazarı Şifa'i Derviş Ömer bin Hasan Bursavi'dir. 1700 yılında istinsah edilmiştir. Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriya er-Razî'nin (öl. 935) "bir saatte şifa" anlamına gelen "Bur'us-Sa'a" adlı tıp konulu eserin tercümesidir. Tıbbi kimyanın tanımı, konusu ve faziletlerinden bahsedilmektedir.
5. *Çay Risalesi*: Yazarı Damadzade Ebulhayr Ahmed bin Mustafa Rasih'dir (1666-1742). Yusufi'nin "Risale-i Çay" adlı Farsça eserinden tercüme edilmiş halidir. Çayın faydaları hakkında bilgiler içermektedir.
6. *Ed-Durru'l-Manzum Fi't-Tıb*: Kaysunizade Nida'i Mehmed bin Mehmed Ankaravi'nin (öl. 1524) "Menâfiü'n-Nâs" adlı eserine kendisinin yaptığı özetlemedir. Koleksiyonda 10 nüshası bulunmaktadır.
7. *Ed-Düstûrü'n-nefs Bi-Mualicati Evcai'l-Mefasil Ve'n-Nikris*: Yazarı Mesud bin İbrahim'dir. 1593 yılında istinsah edilmiştir. Eserde insanlarda eklem, kalça ve bacak ağrıları, uygulanması gereken perhizler, uygulanacak tedaviler, eklem kireçlenmelerinin tedavileri, nikris (gut) hastalığı olan kimselerin özelliği, hastaların ağrıları ve bu ağrılara uygulanacak tedavi yöntemleri belirtilmiştir.
8. *Edviye-i Müfredde*: Yazarı İshak bin Murad Geredeli'dir (öl. 1382). Osmanlı dönemine ait bilinen ilk Türkçe tıp kitabıdır. İstinsah tarihi belli değildir. Eserde basit ilaçlar ve hangi hastalıklarda kullanıldıkları, sağlıklı yaşama şartları, cinsel ilişki ve ihtiyarlık gibi konularda dönemin tıp bilgisi halkın anlayacağı bir dille anlatılmıştır.

9. *El- Müfîd (Nazmü't-Teshil)*: Hacı Paşa Celaleddin Hızır'ın nazari ve ameli tıp konularını ihtiva eden “Kitabu't-Teshil” adlı eserinin Sabuncuoğlu Şerafeddin'in öğrencisi Muhyiddin Mehi tarafından “El- Müfîd” adıyla manzum hale getirilmiş şeklidir. 1466 yılında istinsah edilmiştir.

10. *Enmuzecü't-Tıb*: Yazarı Emir Çelebi Seyyid Mehmed Tabib'dir (öl. 1638). Eserde klasik tıp bilgisi, hastalıklar ve tedavileri ile anatominin öneminden ve anatominin seferlerde ölenlerin cesetlerinden öğrenilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.

11. *Yâdigâr-i İbn-i Şerîf*: Yazarı İbn-i Şerif Ali Çelebi bin Şerif et-Tabib'tir. Eserde koruyucu hekimlik konularına detaylıca yer verilmiştir. Hava durumu ve mevsimler, diyetle dair yiyeceklerin ve suların özelliklerinden bahsedilmiştir. Barınılan meskenlerin nasıl olması gerektiği ve giyeceklerin özelliklerinden bahsedilmiştir. Baştan ayağa bütün hastalıklar sıralanmış olup, tedavileri sistematik olarak anlatılmıştır. Ortopedik müdahalelerden ve cerrahi girişimlerden bahsedilmiştir. Koleksiyonda 10 nüshası vardır. İstinsah tarihi en eski olan nüshası 1564 yılına aittir [39]. Yâdigâr-i İbn-i Şerîf'te mevsimler ve meskenlerin yanısıra, müşhil, macunlar, epilepsi felç ve göz hastalıkları, kulak burun boğaz hastalıkları, diş ve diş tedavisi, akciğer hastalıkları ve soğuk algınlıkları, kalp, mide, bağırsak ve karaciğer hastalıkları, böbrek, mesane ve tenasül organlarının görülen hastalıklar, kadın hastalıkları, ateşli hastalıklar, deri hastalıkları ve bezeler, giyecek ve yiyecekler, sular ve diyet gibi koruyucu hekimliğe ait bölümlerle, pek çok hastalık ve tedavileri, hangi hastalıklar için hangi ilaçların kullanılacağı, ortopedik ve cerrahi girişimler sistematik bir düzen içinde aktarılmıştır. Osmanlı tıp medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. “Yadigar-ı İbn-i Şerif” Osmanlı tıbbının dayandığı kaynakların ne tür eserler olduğunu anlatması bakımından mükemmel bir örnektir.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Gereç

Yazma eserlerin ortaya çıkarılıp içeriklerinin değerlendirilmesi kullanılan tedaviler bakımından tıbbın ve eczacılığın gelişim basamaklarını gözler önüne sermesi yönüyle önem arz etmektedir. Bu anlamda literatüre katkı yapabilmek adına yaptığımız bu tez çalışmasında Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan “Envâ-ı Emrâz” isimli eser incelenmiştir.

“Çeşitli hastalıklar” olarak tercüme edilebileceğimiz Envâ-ı Emrâz, müellifi bilinmeyen bir tıp yazmasıdır. Emraz kelimesi, “maraz” kelimesinin çoğulu olup, 16. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı düşünülmektedir. Eserde o dönemde adı geçen hastalık adları, bunların tedavi edilmesinde kullanılan bitkiler, çeşitli karışımlar ve insan fizyolojisiyle ilgili terimler yer almaktadır. Kitapta bahsi geçen hastalıklar ve tedavilerinde kullanılan bitkiler ve karışımlar incelenerek, fitoterapinin yanısıra, eczacılık ve tıp tarihine de tarafımızdan katkı sağlanmaya çalışılmıştır [38]. Envâ-ı Emrâz adlı el yazması üzerinde, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında 2009 yılında bir yüksek lisans tez çalışması yapılmış, ancak bu tezde eserin dili döneminin özelliklerini taşıyan yazım, ses bilgisi ve biçim bilgisi özellikleri açısından incelenmiştir [38]. Metindeki yazım ve gramer özellikleri işlenirken daha çok günümüz Türkçesinden farklılık gösteren özellikleri ele alan bir inceleme oluşturulmuştur. Dolayısıyla tezimizden çok farklı bir içeriğe sahiptir.

Envâ-ı Emrâz adlı el yazması, detaylı katalog taraması sonucunda Milli Kütüphane’nin Yazmalar Toplu Kataloğundan tespit edilmiştir. Yazma, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda, 06 Mil Yz A 6184 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Kütüphane kayıtlarında eser adı olarak “Envâ-ı Emrâz”, yazar adı olarak da antik çağ hekimlerinden Câlinûs (Galen) ile Bukrât (Hipokrat) geçmektedir. Bu adlandırma eserin Rumca’dan çeviri olduğunu düşündürmektedir. Müstensihî ve istinsah yeriyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Konusu “tıp ilimleri” olarak verilmiştir. Telif ve istinsah tarihi ile ilgili bilgiye de rastlanmamaktadır. Fakat yazma okunurken, son sayfada, son iki satır arasında bir tarihe rastlanmıştır. Hicri 956 olan bu tarih; miladi takvime göre 1549/1550’ye karşılık gelmektedir. Bu bilgiden eserin 16. yüzyılın ilk yarısında kopya edildiği tahmin edilmektedir. Eserin özellikleri bölümünde ise yaprak sayısı 82 ve satır sayısı 17 olarak gösterilmektedir. Yazmaya ulaşıldıktan sonra 82 yapraklık bu eserin içinde, aslında iki ayrı eser bulunduğu görülmüştür. 1b-43b arasında

Envâ-ı Emrâz'ın bulunduğu hemen ardından “besmele” ile başka bir metnin başladığı anlaşılmıştır. Ayrıca, özellikler kısmında yazı türü olarak harekeli nesih gösterilmekle beraber, bu sadece ön kısımda bulunan Envâ-ı Emrâz için geçerlidir. Ardınca başlayan kısımdaki metin ise harekeli değildir. Eserin 1989 yılında Hilmi Mert Türkmen adlı bir kişiden satın alındığına dair bilgi mevcuttur. Eserin içinde ilk sayfada 24 Temmuz 1989 tarihiyle “Hilmi Mert Türkmen-İstanbul” şeklinde bir not yazılıdır.

Kayıtlara göre Envâ-ı Emrâz'ın başka bir nüshası bulunamamıştır. Eserin yazarı belli olmamakla birlikte, kitabın başında “*kitab Calinus Millet ve Bukrat hekimün envâ-ı emrâz için telif etdikleri kitabdur ki altı yüz dört bab üzre telif olmuştur*” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu cümle dikkate alındığında, telif edilen bir eserden ziyade, eski bir tıp kitabının tercümesi niteliğinde olduğu sonucuna varılmaktadır. İçeriğinde antik çağ hekimleri olan Hipokrat ve Galen'in tedavi bilgileri yer alsa da doğrudan tercümeden ziyade birçok hekimin de ilavesinin olduğu derleme bir eserin tercümesi olduğu izlenimi vermektedir. Eserin içinde geçen “*Calinus eydür...*” ve “*Bukrat eydür...*” gibi ifadeler, bitkiler anlatılırken “*Rumca adına ...dêrler*” şeklinde ifadeler bu anlatımı desteklemektedir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre 9. yüzyılda İslam alimlerinden biri olan hekim-filozof Huneyn bin İshak'ın, Galen'e ait olan 129 eseri Yunanca ve Süryanice asıllarından Arapça'ya çevirdiği bilinmektedir [40]. Eski Yunan el yazma eserlerinin yoğun bir şekilde Arapça'ya çevrildiği dikkate alındığında, tıp hekimlerinin çeviri yaparken ve kendi eserlerini yazarken üzerlerine kendi tecrübelerinden eklemeler ve yorumlar yaptıkları da bilinmektedir. Bu noktada 15. yüzyılda yazılan bir el yazması eserde Bukrat (Hipokrat) ve Calinus (Galen) gibi hekimlere rastlamak şaşırtıcı olmamaktadır. Eserde bahsi geçen Millet hekim hakkında ise tarihi kaynaklarda maalesef herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.2. Yöntem

Envâ-ı Emrâz adlı eser Osmanlıca aslından günümüz Türkçesine çevirisi yapılırken, kelimelerin karşılıkları için başlıca kaynak olarak Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat'ten yararlanılmıştır [41]. Osmanlıca bitki isimlerinin Latince binomial karşılıklarına ulaşmak için Zafer Önler'in “XIV. Ve IV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları” ve Turhan Baytop'un “Türkiye’de Bitkilerle Tedavi” adlı eserlerine başvurulmuştur [42,43]. Yine 17. Yüzyıl el yazması bir eserin çevirisi olan “Yabani Bitkiler Sözlüğü” de kaynak kitap olarak kullanılmıştır [44]. Eserde Rumca isimlerle yer alan bitkilerin bilimsel karşılıklarına ulaşmak için bitki adlarının yer aldığı makaleler ile sözlük yapısındaki

makalelerden yararlanılmıştır. Latince karşılıkları bulunması üzerine günümüz Türkçe tahmini karşılıklarına ulaşılmıştır [45].

Anlamı bilinmeyen/bulunamayan kelimelerin yanına “??” işareti eklenmiştir.

Verilen tariflerin mahiyetine göre yeri geldikçe;

** : masaj terapi, aromaterapi, detaylı reçete gibi tarif,

Δ : günümüzdeki aynı kullanım-tecrübe edilmiş,

: kaplıca-psikolojik etki,

!! : perhiz uyarısı-yasaklar,

= : kullanılan ilginç malzeme-araç-gereçler gibi uyarılar metin içerisinde işaretlenmiştir.

604 Bab’dan oluşan “Envâ-ı Emrâz” adlı eser 3 ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın tümünde hastalıklarla ilgili tedavi başlıkları “bab” olarak başlamaktadır. Karışıklık olmaması açısından 1. bölümde Galen hekimin tedavileri “Bab”, 2. Bölüm Millet hekimin tedavileri “B”, 3. Bölümde ise Hipokrat hekimin reçeteleri “Bb” başlığı ile yazılmıştır. Her bölümde sırasıyla tüm hastalıklar tekrar edilmiştir. 2. Bölümde diğerlerinden farklı olarak özellikle savaş yaralarının tedavilerine yer verilmiştir.

Terkipler genellikle bitki yaprak, çiçek veya kök kısımlarının karışımı kaynatılması sonucunda elde edilen şuruplar ve macunlar şeklindedir. Detaylı tarifler çok nadir yer almaktadır. Genellikle tek cümle ile hangi şikâyet neyin iyi geleceğinden bahsedilmiştir. Kaç defa nasıl kullanacağı şeklindeki ayrıntılara pek değinilmemiştir. Aynı şikâyet için farklı reçeteler verildiğinde, aynı babda peş peşe verilmiştir.

4. BULGULAR

Envâ-ı Emrâz adlı eserde bahsi geçen hastalıklara ait tıbbi bilgileri ve hekim reçetelerini, hastalıkların ait oldukları sistemlere göre incelenmiştir. Galen hekim, Millet Hekim ve Hipokrat Hekimin benzer hastalıklara karşı sundukları tedaviler karşılaştırmalı olarak Çizelge 4.1.-4.18.'de verilmiştir. Eserde 202 bitki ismi yer almaktadır. Bu bitkilerin bulunan tahmini günümüz Türkçesi karşılıkları ve literatürdeki isimlendirilmeleri Çizelge 4.19'da verilmiştir.

Çizelge 4.1. Nörolojik hastalıkların tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Nöroloji-baş ağrısı	*Sıcak şarap, safra veya hamamdan olan gül suyu ve kaya koruğu ve el değmemiş ham bal ile dövülüp, suyu alınmış taze kabak bir yerde hepsi karıştırılıp başa sür. *Marul veya taze kabak veya kış günlerinde su teresi dövülüp, suyu çıkarılıp, el değmemiş ham bal ile ve kaz yağı ve tavuk yağı ile karıştırılıp başa sür. *Çiriş otu kökünü yakıp kül edip, zeytinyağı ile karıştırıp başa sür. *Yaban inciri yaprağını bal ile kaynatıp, başa sür. *Kirpi derisini yakıp, kül edip, zeytinyağı ile karıştırıp başa sür. *Bağ yaprağını dövüp başa sür, geçirir, taze bademi döv, başa sür. *Zeytinyağını sirke ile karıştır, başa sür. *Baş ağrısı için sülüşü güneşte kurut. On beş tane biberi döv, sülüşle karıştır. Sirke ile bunları karıştırıp, başa sür.	*Baş ağrısı için pazıyı ufak doğrayıp suyunu çıkar, o suyla başı yıka. *Baş ağrısı için defne tohumunu dövüp, sığırın sade yağıyla ve beyaz tavuk yumurtası sarısıyla karıştırıp yakı yap, tepeden alına varıncaya kadar sar. *Baş ağrısı için kırilangıç yuvasını alıp, balla ve zeytinyağıyla karıştırıp alına yakı yap. *Baş ağrısı için ekmek içini ve sığır safrasını sirkeyle karıştırıp, baş üzerine sür. *Baş ağrısı için su teresini sirkeyle kaynatıp, gül yağı katıp, alına kulağa beraber sür. * Yarım baş ağrısı için on dokuz tane biberi ve günlük ve güvercin necisini dövüp, elekten geçirip, sirkeyle yoğur, ağrıyan başın üzerine koy.	*Baş ağrısı veya uyuz olsa hardalı-yaş veya kuru fark etmez- dövüp, başa sürsün. *Baş ağrısı için çörekotunu dövüp, suyla karıştır, merhem gibi alına koy. *Acıbadem yağı sür. *Isırgan dikenini dövüp, içine zeytinyağını koy ve bir parça da su koy, bir kapta güneşe koy. Dört gün dursun, sonra çalkalayıp yağın ayrı bir kaba koy. Ağrıyan başa ve sinirlere iyidir. *Defne meyvesini bir çömleğe koy, içine su koy ve kebere -kedi tırnağı- kökünü koyup ikisini kaynat, üzerinde yağlar birleşir. O yağı da alıp, baş ağrısında şakağa sür. *Badem ağacının kökünü yakıp, kül et, badem yağıyla karıştır, başa sür. *Şeftali çekirdeğinin içini ve tere tohumunu ve güvercin dışkısını karıştırıp, dövüp, bir parça sirke katıp, ağrıyan başa sür.

Çizelge 4.1. (devam) Nörolojik hastalıkların tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
	*Acı bademi dövüp, sakızla sirkeyle karıştırıp, başa sür. *Tere uni? ve sirkeyle ve gül yağıyla karıştırıp, ağrıyan başa sür.		*Kendene kökünü zeytinyağıyla kaynat, yağından başa sür. *Sersemletirse dendrolivania - biberiye ve mersin ve iskenü- sakız ağacı ve luasetbe?? ve kebsu ?? servi kozalağı, ağruyumlazana - yabani patlıcan ve biber ve ulhunu?? ve su kerdemesi -su teresi- ve bir avuç tuzu karıştırıp, döv, hastanın başına koy.
Baş dönmesi	*Baş dönmesine sezab -su teresi- ve torağ otu -dereotu- rezene ve maresu -rezeneyi- şarap veya su ile kaynat, suyunu içir. *Sakız ve koruk yerse, geçer.		
Baygınlık-senkop	*Her kim içi geçse, ağılakuruzu otunun ?? sumağıyla ve erkek - üç yaşını bitirmiş keçi- yağını karıştırıp suyla kaynatsın ve bunları yedir ve şahtere suyundan içir. *Her kimin içi geçerse ve ateşi olursa böğürtlen yaprağını, mersin yaprağını ve gök mazi ve kebere ve nar kabuğunu şarapla kaynatıp, bezi üç kat edip, bunları üzerine koyup bağla.		*Bir kimse bayılsa, yarpuzu sirkeyle ıslatıp, burnuna koklatsın.

Çizelge 4.1. (devam) Nörolojik hastalıkların tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Sıtma nöbeti ve epilepsi	*Biberi ve yarpuzu, su teresini dövüp, zeytinyağıyla karıştırıp, şarapla kaynat, sıtma tutmadan önce içir; üç günde bir sıtma tutarsa veya dört günde bir tutarsa veya her gün tutarsa zencefili dövüp, zeytinyağıyla karıştırıp, sıtma tutmadan önce hastaya içir. *Kimin gövdesi veya başı titrese, tavşan başını kor üzerinde pişir ve yedir. Hatta müdam -sürekli- yesin ki; titremesin. *Kim otururken ve uyurken belinlese -ürperse, korkuyla sıçrasa-, kunduz hayasını, cavşir otu ve bundan elde edilen zamk??, deve kalbini ve dışkısını dövüp, bir yerde karıştırıp yedirsin. Adamın deli olup olmadığını anlamak için bal ver, yerse değildir.		
--	--	--	--

Çizelge 4.2. Göz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Göz hastalıkları	*Göz iyi görmeyip buğulu görürse, Galen hekim der ki; varsamu otu -nane, yaban kekiğinin ortak adı, barsamu otu- dövüp, göz üzerine sür. *Göz kırmızı ve şiş olursa, Galen hekim der ki; karakavuşu döv, göz üzerine koy. *Göz cansız olsa, Galen hekim malasaruyu -rezene, torağ otu/dere otu- ağzında çiğneyip, göz üzerine koysun. Tırfil yaprağını - yabani yonca- dövüp, göz üzerine koy. Varsamu dövüp, suyunu çıkarıp, gözü bunla yıka. *Marul yaprağını döv, suyunu çıkart. Dumanı çıkmamış balla karıştırıp, bir beze sar, sıkıp göz üzerine sür. Ay ödü-safrası, leylek dışkısı, keklik safrası ve tavşancıl yırtıcı kuşun safrasını karıştır, göze sür. *Gözde şişik olursa, kerevizi dövüp, ekmek içi ile karıştırıp, göz üzerine sür. *Yılan bıçağı yaprağı dövüp, suyunu çıkar, balla karıştırıp, göze sür.	*Göz ağrısı için karanfili dövüp, şaraba koy, iki gün beklesin, pamuğu o şarapla ısladıp, ağrıyan göz üzerine sür. Geçmezse yumurta pişirip, yarıdan kesip, yarısını bir göze, yarısını diğer göze sıcakken, birkaç kere böyle yap. *Göz ağrısı için şabı kaynatıp ve kuru fesleğeni dövüp, kullanılmış fesleğinde bunları kaynamış suya koy, ondan sonra tekrar döv, tuzlanmamış koyun yağıyla karıştır. Göz üzerine sür. *Göz ağrısı için melanusıyı -çörek otu- dövüp, yağmur suyuyla karıştırıp, ince bir bezden süzüp, gözlerin üzerine koy. *Gözler kanlansa; kolandaru -kişniş- otunu yumurta beyazıyla karıştırıp, yakı gibi göz üzerine koy. *Göz yaşarmasına nohudu, un gibi yapıp, gül suyuyla ve maresu -rezene- suyuyla karıştırıp, göz kapakları üzerine koy. *Gözlerde beyazlama varsa; kuzgun safrasını koy. İyidir.	*Göz ağrısına da kızıl gülü başından göz üzerine koysun. *Reçine yağı; beyaz reçineden bir kaba koy ve yağmur suyu koy, güneş ışığında ısınsın, üç gün üç gece çalkala, ondan sonra süzüp, bir kaba koy. *Göz ağrısı görmese, fesleğen yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, göze sür. *Donuk gören göz için; servi ağacı yaprağını dövüp, bal katıp, göz kapağı üzerine koy. *Göz ağrısına da kızıl gülü başından göz üzerine koysun. *Reçine yağı; beyaz reçineden bir kaba koy ve yağmur suyu koy, güneş ışığında ısınsın, üç gün üç gece çalkala, ondan sonra süzüp, bir kaba koy. *Göz ağrısı görmese, fesleğen yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, göze sür. *Donuk gören göz için; servi ağacı yaprağını dövüp, bal katıp, göz kapağı üzerine koy.

Çizelge 4.2. (devam) Göz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	*Göz kanlı olursa; taze nane ve maresuyu -rezeneyi- dövüp, karıştırıp, kanlı göz üzerine süresin. *Gece körlüğü için kekik tohumu ve yaprağından birkaç gün kullan ve yıkan. Kekik tohumu ve yaprağı donuk göz için de iyidir. *Gül yaprağını kaynatıp, sıcak sıcak göz üzerine sür. *Göz ağrısı için: tarlalarda olan miltu - papatya- çiçeğini dövüp, yumurta sarısına karıştırıp, göz üzerine sür.	*Göz ağrısı için Hızır İlyas çiçeğini erguvani salep ile dövüp, suyunu çıkarıp, badem yağıyla karıştırıp, ağrıyan göze sür. *Gözlerine ak düşse* katarakt* beyaz güvercin yavrusunu boğazlayıp, böbreklerinden kan alıp, anne sütüyle karıştırıp, yedi-sekiz kere göze damlat. *Nezle olup gözlere inse; günlük sakızını ve izmirni -mırra-, bu üçünü dövüp ve dört ölçek -aksay- kabuğu soyulmuş pişmiş bakla bulamacı ile karıştırıp, yakı gibi gözlerin üzerine koy.	
--	--	--	--

Çizelge 4.3. Kulak burun boğaz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Kulak ağrısı	*Taze kabak suyunu çıkarıp kulağa damlat. *Kimyonu dövüp zeytinyağı ile karıştırıp kulak üzerine koy. *Karga düvleği -ebu cehil karpuzu, acıhıyar, eşekhıyarı- dövüp, suyunu çıkarıp, kulağa damlat. *Su teresini -sezabı- dövüp, zeytinyağı ile karıştırıp, kulağa damlat. *Kendeneyi yabani pırasa ile dövüp, suyunu çıkarıp, zeytinyağı ile karıştırıp, kulağa damlat. *Kulak içinde daneler çıkarsa; kulak içine badem yağı damlat. Soğan suyunu zeytinyağı ile karıştırıp, ısıtıp, kulağa damlat.	*Kulak ağrısı için zeytin yaprağının suyunu balla karıştırıp, kulak içine damlat. *Şarabı balla karıştırıp, sıcakken kulağa damlat. *Kızıl gül yaprağını kaynatıp, suyunu kulağa damlat. *Kulak ağrısı için güldebeyi -güldibi; Gelinciğin henüz çiçek açmamış durumu. Tarlalarda biten pancargillerden bir bitki- sirkeyi ısıtıp damlat veya keçi idrarını ve keçi safrasını kulağa damlat. *Kulak ağrısı için yedi zühuyı -adi eşek marulu- dövüp, suyunu alıp, zeytin yağıyla kaynatıp, kulağa damlat.	*Kulak ağrısı için yaban zeytin yaprağını dövüp, suyundan kulağa damlat ve sür. *Kulak ağrısı için kenevir tohumunu kaynat, suyunu kulağa damlat. *Kulak ağrısı için tilki yağından kulağa damlat. Koyun safrası, erkek keçi safrası, ayı safrasını anne sütüyle karıştırıp, kulak içine koy. *Kulak ağrısı için defne suyunu damlat. *Defne meyvesini bir çömleğe koy, içine su koy ve kebere -kedi tırnağı- kökünü koyup, ikisini kaynat, üzerinde yağlar birleşir. O yağı da alıp, kulağa damlat. Meşe palamutu yağını damlat. *- Lefka-Rumca, kavak- ağacının yaprağını dövüp, ısıtıp, kulağa damlat. *Kulak ağrısına tatlı narın suyundan kulağa damlat. *Kulaktan irin akarsa, kaplumbağa safrasını kulağa damlat.

Çizelge 4.3. (devam) Kulak burun boğaz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Kulak arkası şişlik	*Kulak arkası şişlik için; buğday ekmeği içini ve sığır yağını yoğurup, şiş üzerine koy.		
Sağırılık	*Kulak ağrıyor veya sağır olduysa; taze yarpuzu -nane- dövüp, suyunu alıp, kulağa damlat. *Taze naneyi dövüp, suyunu alıp, bal ile karıştırıp kulağa damlat.	*Kulak sağır olsa; pırasa suyunu çıkarıp tavşan safrası ve anne sütü ile karıştırıp, kulağa damlat. *Sığır danası safrasını ve defne tohumunu dövüp, suyunu çıkarıp, kulağa damlat. *Kulak ağrısı için mardin kuşunun ödünü -safrasını- ve tilki safrasını ısıt, yatacağı zaman kulağına damlat.	*Sağırılık için kuzgun safrasını kulağa damlat. *Tavşan safrasını kulağa damlat.
Kulakta kanama		*Kulaktan kan gelse; kendene -yabani pırasa- suyunu kulağa damlat.	
Kulak uğultusu		*Acıbadem yağı	
Kulakta kurt	*Kulak kurtlu olursa; kebere yaprağı -gebre otu, keditırnağı- dövüp, suyunu çıkarıp, kulağa damlat.		*Ardıç ağacının yağını damlat.
Burun ağrısı	*Burun ağrısı ve geniz kokusu için sarmaşık yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, burun içine damlat. *Azamurnuyu dövüp, anne sütü ile karıştırıp, burun içine damlat.		
Burun kanaması	*Burun kanı durmazsa; yabani zeytinin yaprağını	*Burun kanaması durmazsa; hardalı ve yabani hardalı ve ceviz içini dövüp, yumurtanın beyazıyla karıştırıp, bezle	*Burundan veya içinden kan akıp durmazsa naneyi

Çizelge 4.3. (devam) Kulak burun boğaz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	dövüp, suyunu kan akan tarafa damlat. *Naneyi dövüp, burun üzerine koyasın, sakinleştirir. *Sümüklü böceği kabuğundan temizle, havana koyup döv, sirkeyle karıştır, burun üzerine ve alınına koy ve zift ve süngerini yakıp kül et, sirkeyle karıştır, koyun yünü ile ıslayasın dövülmüş böceği, burun üzerine bunları koyup elinle bastır. *Burun kanamasını durdurmak için naneyi döv, suyunu burun içine damlat.	veya üstübi ile alın üzerine yapıştır. *Burun kanaması durmazsa; şabı ve aluyu otunu -sabır, ödağacı, ödçiçeği- *Karıştırıp, dövüp, buruna koy. *Burundan kan akıp dinmezse, kuru zeytini dövüp, elekten geçir. Ketten bezini yakıp, kül edip, masurayla içeri üfür.	dövüp, suyunu çıkarıp, sirke katıp, içir. *Burun kanasa ve durmazsa; ısırgan dikenini yaprağını dövüp, burun deliklerine koy. *Burundan veya başka yerden kan gelip durmazsa, narduka - Hint sümbülü- otunun *tohumunu dövüp içsin. *Burun kanamasına bezi yakıp, külünü sirkeyle karıştırıp, burun deliklerine koy.
Boğaz	*Boğazda olan balgam için ısırgan dikenini tohumunu ve kabuğu alınmış arpayı döv, balla ve şekerle karıştırıp ye. *Safranı sade yağla karıştırıp, boğazına sür. *Boğazların iç yüzü ağrısı; sağ yağı sürüp, biraz tuz ek. *Termbi? kekik kuru incirle ne kadar yerse, faydalıdır. *Boğaz ağrısı için susam çiçeği kökünü dövüp, sağ yağıyla karıştırıp, ısıtıp, boğaz üzerine sürsün. *Bademcik için; yabani kapanmaz	*Boğaz gırtlak ağrısı, sancı olsa; elinden kan aldır. *Soğan yaprağını mercimekle kaynatıp, suyla gargara yap. Tatlı yemekler ye, acı yeme. *Boğaz ağrısı için kimin boğazında iskediyi? - Rumca- olursa sağ elinden kan aldırın ve lupanariyayı -acı bakla- dövüp, un gibi yap ve çam sakızını un gibi döv, sirkeye koyup kaynat, karıştırıp bir bez üzerine koyup, yakı gibi boyuna koy.	*Dilcik -bademcik- yaban incir yaprağını dövüp, boyun üzerine koy.

Çizelge 4.3. (devam) Kulak burun boğaz hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	lahananın yaprağını ağzında çiğneyip, suyunu ağızda tutsun, dayanabildiği kadar yeter, tükürsün, birkaç kere yapsın. *Aynı lahananın yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, başa sürsün, faydalıdır. *Boğaz ağrısı için susam çiçeği kökünü dövüp, sağ yağıyla karıştırıp ısıtıp, boğaz üzerine sürsün.		
Ses kısıklığı	*Ses kısıklığı için; Galen hekim, dövülmüş buğdayı balla kaynatıp yedir. *Hurma yemek faydalıdır.	*Ses kısıldığında karnabyulahnuuy -lahana- *Dövüp, suyunu çıkarıp, balla karıştırıp, hamam içinde içir. *Ebegümecini zeytinyağıyla ve pekmezle ve söğüt çiçeğiyle karıştırıp, kaynatıp, suyunu içir.	*Ses kısıklığına sade yağı yumurta sarısını ve ağriopesi -yabani üzümlerden yapılan, Galenos'un hastaları tedavide kullandığı, "doktor şarabı" olarak bilinen şarap- bir yerde karıştırıp, boynuna sür.

Çizelge 4.4. Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen Hekim	Millet Hekim	Hipokrat Hekim
Konak-kepek	*Baştaki konağı konağı gidermek için pürnar -çalı meşesi- kökünü dövüp, sirke ile kaynatıp, başa sürmek faydalıdır.	Konak için ağrıyankuriye -eşek hıyarı- kökünü ufak doğra ve lupanariya -acı bakla- tohumunu dövüp, bunları çömleğe koyup, kaynat, başını o su ile yıka. *Başta kepek olursa badem yağını ve bal mumunu ve jiveyi -civayı- karıştırıp, başa sür.	*Yaban zeytin yaprağını dövüp, suyunu sür. *Kükürt ile demir bileşimlerinden biri, demir sülfat, suyla kaynatıp, biraz şeker katıp sür. Konak için başa turunc suyu sür. *Pazı yaprağını dövüp suyunu al, günlük ve zeytinyağı, şarap kat, başa sür.

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Bit	*Kehle -bit- için ağaçlara dolaşan sarmaşık sakızı dövüp, suya koyup, suyunu başa sür. *Kehle -bit- için defne yaprağını dövüp, zeytinyağıyla kaynatıp, başa sür. *Acı defne çiçeğini ve yaprağını kaynatıp, bit olan başa sür. *Ağrıyustafzeyi - yabani defne- zeytinyağıyla kaynat, kaşıntı olan başa sür. *Defne yaprağını dövüp, suyunu çıkar, suyunu başa sür, geçirir.		*Turp yağı; turp tohumunu ve turp suyunu bir çömleğe koyup kaynat, biti olan başına sürsün.
Kellik	*Kellik için Galen hekim der ki; kel başı yıkayıp, geyik yağı sürüp, üzerine reçine sür. *Kellik için; başı yıkadıktan sonra geyik yağı sür, yağ üzerine çam sakızını bez üzerine yakı gibi yapıp başa koy. *Kebere kökünü - kedi tırnağı- sirkeyle kaynatıp, kel başa sür. *Doğan dışkısını dövüp, sirkeyle karıştırıp, kel başa sür. *Kellik için canlı hayvan necisini veya deve kığını -dışkısını- yakıp, külünü balla veya zeytinyağıyla karıştırıp, kel baş üzerine sür.	*Kellik için başı kazıt, gül suyuyla ve sabunla yıka, oarak kanat, sonra ısıtıp tekrar yıka, zifti kaynatıp sıcakıyla baş üzerine koy ve zift üzerine aluyı otun sarımsak un edip, ek ve kolandaru otunu - kişniş- dövüp, un yapıp, onu da zift üzerine ek ve yapıştır. Sekiz gün dursun, ondan sonra yavaşça zifti çıkar. Kıl kalırsa, cımbızla çıkar. Tekrar baştaki gibi başı yıka.	*Kıl bitmesi için kenevir kökünü alıp, kaynatıp ve ayı yağını katıp başa sürerse, saç uzar.

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Sivilce	*Başta sivilce gibi yara çıkarsa; mazıyı kuru defne yaprağı ve selvi elması ve reçine ile dövüp un et, karıştır. Baş keskin şarap ile yıkayıp, unu üzerine sür. *Defne yaprağını ve böğürtlen yaprağını su ile kaynat, başa sür. *Yüzde olan çiğit - leke- için Galen hekim der ki; koz - ceviz- yaprağını ve kabuğunu yakıp, kül edip, sirke ve zeytin yağı ile karıştırıp merhem gibi olana kadar karıştır. Yüze sür. *Sivilce için yılan bıçağı kökünü dövüp, yüze sür. *Gövdede sivilce olsa göğemi -gövmeriği, çakal eriği- dövüp, tenine sürsün. *Yüzde sivilce çıkarsa burçak ununu *balla karıştırıp yüzüne sür.	*Baştaki uyuzda irin aksa; mazıyı ve kuru defneyi ve selvi elmasını ve çam sakızı ve biraz tuzu karıştırıp, dövüp, başı sert şarapla yıkayıp, üzerine sür.	*Yüzde ve gövdede çıkan sivilce için sakaklu ?? denilen otu dövüp, suyunu kaynatıp, bu suyla yıkansın. *Siğilcik için zeytun çekirdeğini ve burçağı dövüp, üzerine koy. *Başta çıkan sivilce için de fındığı yakıp koyun yağıyla veya atı yağıyla karıştırıp, sürsün. *Yaban incirinin yaprağını dövüp, biraz tuz ve sirke katıp, baştaki sivilce ve yaralara sür. *Boyunda çıkan çıban için inciri bakla unuyla karıştırıp, merhem yapıp, sür.
Selülit	*Ensede veya boyunda şişlik olsa yumru gibi; arnuğulusu - kuzukulağı- döv, yaban hatme çiçeği yaprağını döv, un et, keten tohumunu dövüp, bunlarla karıştırıp, şişlik üzerine koy. *Boğazda ve ensede çıkan açılmayan şişlikte deniz yengecini yakıp, kül	*Çıban belirirse ve açılmazsa; pamuk tohumunu ve keten tohumunu dövüp, yumurtanın beyazıyla karıştırıp, üzerine koy, açılır. *Yaban ebegümecinin yaprağını ve kendisini kaynatıp, koyun yağıyla dövüp karıştırıp, çıban üzerine koy. *Meme üzerinde açılmayan yara olursa;	Yara olsa akıp açılmayıp yumru yumru kalsa; üzerine eşek eti koysunlar. *Koyun safrası, erkek keçi safrası, ayı safrasını kimin boynunda çıban çıkarsa, sürsün. *Boyunda çıban çıkarsa; keten tohumunu güvercin dışkısıyla karıştırıp, sür.

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	edip, ham inciri dövüp, buna karıştırıp ve başka yengeci kaynatıp, bunun suyuyla dövülmüş inciri ve engece ? kökünü karıştırıp, merhem edip, şiş üzerine koy. *Kuru naneyi dövüp, kâğıdı yakıp, külünü ve balı karıştırıp, şiş üzerine koy. *Mancurananın yaprağını - mercanköşk- yakıp, kül edip, şişliği önce yıkayıp, sonra bu külü üzerine koy. *Şişlik hala açılmaz katı durursa; susam çiçeği kökünü çıkar, soğanı döv ve buğday unu ile yoğur. Ocağı eşip, kül içinde pişir ve yine yoğur. Şiş üzerine koy, açılır. *Boyun ve boyun çevresindeki yumrular için sığır danasının safrasını sağ yağıyla karıştırıp, sür. *Kimin gövdesinde çıban gibi yumru olan bir nesne çıkarsa; pendarununun -sinirli ot- yaprağını dövüp, koyun yağıyla karıştırıp, çıbanın üzerine sür. *Yumrucak için; çayırlarda olan sazlar arasında biten kemiş yaprağı ve sarımsak sapını zeytinyağıyla kaynatıp ve bir parça balmumu katıp, ince bezden süz, soğuduktan sonra	bunu koyarsın, iyi olur. *Ak mermeri dövüp, un gibi edip, yumurta akı ile karıştırıp üzerine koy.	
--	--	---	--

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	biraz yoğurup merhem yap, bez üzerine sürüp, yumrucak üzerine koy. *Buğday unu biraz tuzla ve az suyla karıştırıp, hamur edip, merhem gibi bez üzerine sür. Hasta yere koy. Ağrı olduğunda azar azar suyla ıslatmak yeterlidir. *Hıyarcık için -kasık bezlerinin iltihaplanmasıyla ortaya çıkan bir tür çıban- ud yerinde - cinsel organda- veya iki kaba eti arasında sivilce çıksa, pazı yaprağını alıp, arpa ununu elekten geçirip, pazı suyuyla hamur yap, merhem gibi sür. *Soğanı ateşte pişirip havanda döv, elekten geçmiş arpa unuyla yoğurup yakı yapıp üzerine sür. *Zuhuyı -adi eşek marulu- ve sinirli yaprağını dövüp, pekmeze sür.		
Demre hastalığı	*Demre -temriye hastalığı- için Galen hekim, hamulyu - papatya- kökünü sirkeyle kaynatıp, üzerine sür. *Çiriş otu kökünü sirkeyle kaynatıp, demre üzerine bastır. *Zeytin ağacının zamkını alıp, demre üzerine sür.	*Temriye hastalığı için sarımsağı, defne yaprağını ve su teresini tuz, zeytinyağı ve suyla karıştırıp, temre üzerine koy. *Temre için bir evengi ölçü amanyaku ?? otunu sirkeyle karıştırıp, temre üzerine sür.	*Nohut, burçak ve balı kaynatıp, dövüp, *Siğil ve temre için bu karışımı sür. *Tere tohumunu balla karıştırıp, sür. *Temre için betroselinu - maydanoz- tuzu ısıtıp, üzerine koy. *Temre için nar ağacı ve pelit ağacı yakıp, külüne

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	*Yılan bıçağının kökünü dövüp, demre üzerine koy. *Kara ağaç kökünü ve kabuğunu kaynatıp, demre üzerine sür. *Elma ağacı kabuğunu yakıp, kül edip, sirkeyle karıştırıp, demre üzerine sür. *Demre için; yabani gül hatmi tohumunu taze iken demre üzerine sür.	*Temre için labada kökünü çıkarıp, yıkayıp kurut ve kebere yaprağını kükürt, günlük, hepsini dövüp, sirkeyle karıştırıp, temre üzerine koy.	tuz kat, temre üzerine koy.
Yanık	*Yüz karaması; her kimin güneşten veya hastalıktan kararır, içinde yağmur suyu kalan ceviz ağacı bulup, o suyu yüzüne süresin. *Pendarunun yaprağını -sinirli ot- dövüp yüzdeki leke üzerine sür. *Bir yer yansa veya haşlansa sinerli yaprağını -sinirli ot- dövüp, suyunu çıkarıp, kil ile karıştırıp, içine biraz nişasta koyup, merhem yapıp, yanan yere koy veya yumurtanın beyazını ayırıp, sarısını çalkalayıp, tavuk tüğüyle -tüyüyle- sür veya çınar ağacının taze yaprağını dövüp, koyun yağıyla karıştırıp, yanık yere sür.	*Yanan yere ağrıyustafze -koruk- suyunu ve yumurta beyazını anne sütüyle karıştırıp, tavuk yünüyle yanık üzerine sür. *Yanık veya haşlanmada; dut ağacı yaprağını zeytinyağıyla kaynatıp, üzerine sür. *Kaya koruğunu dövüp, üzerine koy.	*Fuluhu otunun -ebegümeci- yaprağını kaynatıp, yanığa koysa iyileştirir. *Koyun bokunu zeytinyağıyla karıştırıp, haşlanan yere sür. *Mersin yağı, mersin yaprağını dövüp, suyunu çıkar, sonra zeytinyağı katıp, güneşe koy, ısınsın, sonra servi kozağını dövüp ve topalakı -kırkboğum- kökünü dövüp, birbirine karıştır, güneşte dört gün dursun, sonra bir kaba koy, yanık veya haşlanmalara sür. *Dut yaprağını yakıp, kül edip, zeytinyağı katıp, yanığa sürünce iyidir.
Kozmetik cilt bakım	*Yüzü beyazlatmak için, Galen hekim, lupanariya otunu -acı bakla- ve burçak ununu koyun safrası	*Dudak yarılırsa; mürekkep sür.	*Sarı benizliler için ver ye ?? suyunu balla karıştırıp, yüze sürerse sarılık gider. *Yaban zeytinyağını cilde sür, yumuşat.

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	ile karıştırıp, küçük bir pide yapasın. Lazım oldukça ucundan kesip, ezip, yüze süresin.	*Keten tohumunu balla karıştırıp, dudağa sür. *Yüz temizlemek için acı bakla ve burçağı dövüp, koyun safrasıyla karıştırıp, her sabah ve akşam yüzüne sür.	*Pelid -meşe palamutu- yağını badem yağı çıkarır gibi çıkar. Yüzdeki sivilce olsa veya güneşten kararsa; yüzüne sür. *Reçine yağı; beyaz reçinden bir kaba koy ve yağmur suyu koy, güneş ışığında ısınsın, üç gün üç gece çalkala, ondan sonra süzüp, bir kaba koy. Yüze sürünce yumuşaklaştırır. *Kavunu ve tohumunu dövüp, suyunu alıp, buğday unuyla karıştırıp, güneşte kurut. Yüzü yıkarsan yumuşacık eder. *Ağaç çürüğünü yüzde olan lekeye bal katıp sürersen, iyileştirir. *Dudak çatlağı için kıkizi otunu ?? dövüp, biraz bal mumu ve ıgrupisi -şarap- katıp, ocakta eritip, dudak üzerine sür.
Alerji	*Gövdede, yüzde veya ellerde kızıl şişlik kabarıklık olursa; safranı suyla ez, ismisi ?? ve yumurta beyazı ile karıştır ve bunları da safranla karıştır, kabarık üzerine sür.		*Kuru inciri ve arpa unu ve şarabı, üçünü merhem gibi yapıp, kaşıntı için sür. *Kaşıntı için kaya koruğunu sür.
Alaca	*Gövdede kızıl, kara, sarı gibi beliren alaca için; naneyi döv, koganın tohumu - hasır otu- tohumunu döv, bir yerde karıştırıp, alacanın üzerine sür.		*Yüzde leke varsa pürunya otunun ?? kökünü dövüp, bal katıp, yüzüne sür; gövde de alaca olsa, unnap - hünnap- ağı yaprağını dövüp galikupsi ?? tuluna (şakağa) sürsün, karıştırıp gövdesine sürsün.
Uyuz	*Vücutta veya başka yerde olan uyuz için ağrıyufafzeyi -yabani defne- ve çam sakızını dövüp,	*Taneli uyuz için zift ve zeytinyağını karıştırıp, sür. *Uyuz için zeytin zamlkını ve erik zamlkını ve keberenin	*Uyuz ve temre için delüce otu -buğday- dövüp, un edip, turp suyuyla karıştırıp, biraz tuz katıp, üzerine sür.

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	zeytinyağıyla karıştırıp, uyuza sür.	kabuğunu kurudup, bu üçünü *sirkeyle karıştır, güneşte uyuz olan kişiye sür. *Susam çiçeğinin kökünü ve dere tohumunu balla karıştırıp, güne karşı uyuza sür. *Sarı zernağı -zırnık, arsenik- dövüp, şarapla karıştırıp, güne karşı uyuza sür. *Başta olan tatlı uyuz için mersin yaprağını şarapla kaynatıp, başa sür. *Mercimeği suyla ve şarapla ve sirkeyle kaynatıp, başa sür. *Oğlak derisinden olan kâğıdı yak, külünü şarapla karıştırıp, başa sür.	*Labada kökünü uyuza sür, geçirir. *Koyun safrası, erkek keçi safrası, ayı safrasını rakı sabunuyla karıştırıp, kül katıp, sür. *Uyuz için kükürt ve ıgrupisi ve balmumunu ve reçine, zeytinyağı ve defne kökünü ve böğürtlen yaprağını ve betroselinu ve kendene ve tuz bir yerde karıştırıp, dövüp, uyuz olan yere sür. *Sakız ağacı yağını alıp, uyuza, at uyuzuna, it uyuzuna iyidir. *Uyuz için kükürt ve civa, bunları sirke ve zeytinyağıyla karıştırıp, sür. *Kükürt ve pelit külü ve zerdali kurusu ve zeytinyağını bir yerde karıştır, güneşe karşı sür. *Defne yağını sür.
Ben		*Gövdede beni olsa; iğne batırıp kanat, önce bir kâğıt üzerine kara sabunu beni örtecek kadar yay, sabun üzerine sönmemiş kireç döküp, ben üzerine koy.	
Morluk-bere		*Bedende soğuktan veya yaradan dolayı bir yer morarsa; zeytinyağıyla şarabı karıştırıp, yıkanmamış koyun yününe kavur, mor yere koy. *Bere için çınar yaprağını taze iken dövüp, canlı hayvan	

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

		yağıyla yoğurup, bere üzerine sür. *Naneyi dövüp, canlı hayvan yağıyla karıştırıp, bere üzerine sür.	
Cüzzam		*Cüzzam için karnabyulahnuyu - lahana- yaprağını dövüp, suyunu çıkar, her sabah akşam içir. *Geyik boynuzunu dövüp, un gibi et, şarap içine koyup, sığağıyla içir. *İncir yaprağını dövüp, un gibi yap ve kükürdü dövüp, un et, bu ikisini sirkeyle karıştırıp, başına ve tüm gövdesine sür. *Erik zamkını ve mazı ve deniz köpüğünü dövüp karıştırıp, dövüp, sirkeyle karıştır.	
Saç-kaş		*Saçı uzatmak için lazanu otunu - semizotu -pirpirim- şarap içinde ezip, çalkalayıp, saç üzerine sür. *Yağmur suyunu, sünbül ve semiz otu, kuru kabağı dövüp, bir şişeye koyup, kırk gün dursun ve günde bir kere şişeyi çalkala ve tarağı bu suyla ıslatıp, saçını öyle tara. *Kaşlar dökülürse; eski kuluyu -acı karpuz- yakıp, kül edip, defne yağıyla karıştırıp, kaşlara sür.	*Fuluhu otunun - ebegümeci- çiçeğini kaynatıp, beyaz saç koysa, siyahlaşır. *Ak sakalı veya aksacı boyamak için böğürtlen teveğini -çubuğunu- kaynatıp sürersen, kara eder. *Saç sakal boyamak için purnar -pırnal meşesi, pırnar- kökünü kaynatıp, koyulaşınca biraz kül katıp, akşam saça ve sakala sür.

Çizelge 4.4. (devam) Cilt hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

		*Hurma çekirdeğini dövüp ve ayı yağını karıştırıp, kaş üzerine sür.	
Nasır		*Elde veya ayakta ilus -nasır- çıkarsa; melanusu -çörek otunu- dövüp, oğlan idrarı ile karıştırıp üzerine koy.	

Çizelge 4.5. Ağız ve diş hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Ağız-dil ağrısı	*Dil ağrısı için; dil şişip, üzerinde kabarcıklar olursa; kara zeytini çiğneyip, ağız içinde tut. *Bağ çubuğunu yakıp, kül edip, koyun yağı ile karıştırıp, ağız içine sür. *Mirhıla tohumunu ?? dövüp, eski bal ile karıştırıp, ağız içine koy. *Ağız ağrır ve sulanırsa; naneyi dövüp, suyunu sirkeyle karıştır ve iç. *Bağ çubuğunun çengelini döv, suyunu iç. *Ekşi nar suyunu iç. *Mercimeği tavaya koyup kavur, bal ile karıştır, ye, ağız ağrısına ve sulanmasına iyi gelir.	*Dil ağrısı için zeytin yaprağını çiğneyip, iyice ağzında tutsun. Şarapla kaynatıp, ağızda tut. *Ağrıyustafzeyi şarapla kaynatıp, ağızda tut. *Revengi ?? ve gül suyu ve balı bir yerde karıştırıp, ağızda tut.	*Ağız ağrısı için böğürtlen yaprağını çiyne. *Ağız ağrısı için yarpuz yesin.

Çizelge 4.5. (devam) Ağız diş hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	*Ağız ağrır ve sulanırsa; naneyi dövüp, suyunu sirkeyle karıştır ve iç. *Bağ çubuğunun çengelini döv, suyunu iç. *Mercimeği tavaya koyup kavur, bal ile karıştır, ye, ağız ağrısına ve sulanmasına iyi gelir. *Ağızda yanma ateş olsa, şişse, nutka kadir olmasa -konuşamasa-; naneyi dövüp, dil üzerine koy, ateşi alır. *Kimin ağzının içi ve dışı şişse, dudakları yarılrsa; kuvayıyı ?? dövüp suyunu çıkar, suya safran ve nişasta karıştırıp sür. *Ağız ağrısı için iftelefu -karaağaç- isimli su içinde olan otun kökünü, suyla üç paydan bir pay kalacak kadar kaynatıp, o sudan ağızda tutsun, ağrısı geçer.		
Dil şişmesi	*Dil şişip yarılrsa; naneyi dövüp, suyunu dil üzerine koy. *Mancurananın yaprağını dövüp, bal ile karıştırıp, dil üzerine koy. *Zeytin yaprağını çiğnemek dahi faydalıdır.		

Çizelge 4.5. (devam) Ağız diş hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Ağız kokusu	*Ağız kokusunu defetmek için defne yaprağını döv, kereviz tohumunu döv, kebereyi döv, hepsini un et, balla karıştırıp ye. *Böğürtlen teveğini -dalını- şarap ile kaynat, iyice kaynayınca o tevekten ye. *Sakızı ve kereviz tohumunu karıştırıp, menekşe şarabıyla ağzına koy.	*Ağız kokusuna kuru gülü yakıp, kül et, diş etlerine sür.	*Tururlu ?? yaprağını dövüp, suyuyla ağız yıkanır, ağız kokusunu giderir.
Ağız sulanması		*Ağız sulanması için turpu parçalayıp, bal içinde bir hafta beklet, sonra çıkarıp sirkeyle kavur, aç karnına yedir. *Kimin başı kötü olsa, nezle gibi, sümük ve ağız suyu aksa; yedi tane mazi ve maresu tohumunu ve sakızı, kimyonu ve ağrıyostafzeyi biraz tuzla karıştırıp, yakı yapıp, banyodan çıkınca başı üzerine koy.	*Ağızdan salya akıyorsa; ağrıyustafze otunu sakla, birleştirip ağzında çiğnesin.
Diş sallanması		*Dişler sallansa; dut yaprağını veya kökünü veya kabuğunu sirkeyle kaynatıp, ağızda tut. *Dut ağacı kabuğunu veya yabani zeytin yaprağını ve menevşe yaprağını veya tefeğini -dalını- şarapla üş, paydan bir pay kalıncaya kadar kaynatıp, suyunu ağızda tut.	
Damak ağrısı		*Damak ağrısı için zeytin yaprağını kaynatıp, suyunu ağızda bir saat beklet. **dt** *Mazıyı dövüp, un et, kuru izmirnu -mirra, mürrüsafi- otunu un edip, diş etlerine sür.	

Çizelge 4.6. Solunum sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Öksürük	*Öksürük için Galen hekim keşir -havuç-tohumunu döv, şarapla kaynatıp içir. *Sezabı suyla kaynatıp, şeker katıp, içiresin.	*Öksürük için sade yağı ve balı üç kısımdan bir kısım kalana kadar kaynat, aç karnına içir. *Öksürük için su teresi yaprağını şarapla kaynatıp, içir. *Öksürük için taze çam ağacı yaprağını şarapla kaynatıp, içir. *Kronik öksürük için yelim kara -ökse otu-yaprağını, rezene kökünü ve otuz tane buğday ve turp tohumunu şarapla kaynatıp ve balla içir.	*Öksürük için kendene ocakta pişirip, şekerle ye. *İçinden kan akarsa; kendeneyi kaynatıp, suyunu içir. *Öksürük için fuluhu otunun kökünü kaynatıp, şarapla içir. *Öksürük için ağrıyuzafni yaprağını yesin. *Tohumunu balla karıştırıp yese, öksürüğe iyidir. *Öksürük için defne yaprağını ve kökünü şarapla kaynatıp, içir. *Öksürük için ardıç yemişini kaynat, biber kat, şarapla içir. *Küçük çocuk öksürüğü için beş dirhem kızıl ardıç yemişini, üç dirhem havuç tohumunu, bir buçuk dirhem balla macun yapıp, yemek yiyecek çocuğa bir findık miktarı yedir. Emziren annesi iki findık miktarı yesin her sabah. *Servi yaprağını dövüp, bal katıp, içir. *Öksürük için findığı dövüp, bal katıp, aç karnına yatarken yesin. *Öksürük için çam ağacı yaprağının tazesini dövüp, bal katıp yesin.

Çizelge 4.6. (devam) Solunum sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Öksürük			*Öksürük için incir suyunu iç. *Öksürük için safklu ?? ve anason bu ikisini dövüp, suyunu içir. *Öksürük için salatalık tohumunu ve kavun ve kabak çekirdeğini ve sütleğen otunu suyla biraz ısla ve ezip, sık suyunu al ve nöbet şekeri katıp içir. *Öksürük için ıgrupisi kaynatıp, içine bal katıp, sıcak içir. *Defne emişini balla karıştırıp yese, öksürüğünü keser.
Öksürükte kan gelmesi	*Öksürükte kan tükürürse; Galen hekim der ki; semiz otun tohumunu suyla kaynatıp, balla yesin. *Kovan içinde tahtaya yapışan balmumunu ve kiraz ağacının sakızını alıp, bir saksıya koyup, kor üzerine koyup, ağzının içine tütsü etsin katlanabildiği kadar. *Mırhıla otunun ?? tohumunu şarapla kaynatıp içsin. *Öksürük için Galen hekim, sezabı ve kimyonu ve biberi balla kaynatıp yesin. *Tere tohumunu balla karıştırıp yesin. *Nevbent -nöbet, sara-şekerin ve izmirnu ve ağlakuruzu ?? dövesin, yoğurasın, hamur gibi yapıp, burçak tanesi kadar	*Kim içinde hastalığı olup ufak ufak -kesik kesik- öksürse, kan tükürse; sarı zernihi ve tuzu dövüp, rafadan yumurta ile içir.	

Çizelge 4.6. (devam) Solunum sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	yuvarlak edip, her sabah üç tane yesin, üzerine üç kaşık şeker şerbeti içsin. *Katı -kuru- öksürük için Galen hekim der ki; balgamında da kan gelse yarpuzu ve tetrankusu ?? denilen dikenli ve birkaç tane biberi bir yerde karıştırıp, sert şarap ile kaynatıp içir.		
Akciğer ağrısı			*Akciğer ağrısına incir suyunu içir. *Öyken -akciğer- ağrısına defne yaprağını ve koyun dışkısını karıştırıp, ağrıyan yere sür.
Verem		*Verem için yaban ebe gümece yaprağını suyla kaynatıp, üzerine koy.	
Nefes sıkısa (darlığı)		*Sık nefes alıyorsa; kepeği pekmezle ve köpek ve güvercin dışkısıyla karıştırıp, boynuna dolayarak sür.	*Sık nefes ve içinden kan gelen ve kan tüküren için tereyi ve tanu?? suyla kaynatıp, suyundan içir. *Sık nefes için yılan bıçağı otunun kökünü balla kaynatıp içir. *Sık nefes için tilki akciğeri içir. *Acıbadem yağı akciğere sür.

Çizelge 4.7. Kalp hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Kalp ağrısı	*Kalp ağrısı için yarpuz çiçeğini sirkeyle içe. *Böğürtlen yemişini dövüp, sol meme üzerine koya.	*Kalp ağrısı için su teresini ve keten tohumunu balla dövüp, yakı yapıp, kalp üzerine bağla. *Kalp ağrısı ve göğüs ağrısı için yarpuz çiçeğini sirkeyle kaynatıp, aç karnına içir. *Böğürtlen dutunu ve kuzu kulağını ve ekmek içini karıştırıp, kalp üzerine ve göğsü üzerine koy.	*Kalp ağrısına unnap çekirdeğini, safklu ?? -Rumca- otunu ve koyun sütünü, üçünü kaynatıp, suyunu içir.
Kalp yetmezliği?		*Karın, ayak ve hayaların şişmesinde; **kalp yetmezliği ??, asit ısırgan tohumunu ve kereviz ve kıranyu otu, keçiboynuzu, suyunu sirke ve su koyup kaynatıp, her sabah aç karnına içir. **dt *Güvercin dışkısı ve defne yağını ve kükürdü karıştırıp, başına sür. Dalağı üzerine ve mide üzerine sür. Su içirme, şarap içir. Çorba yedirme, ekmek veya başka bir şey yedir. Günde bir kere yesin, başka vakit yemesin, yatıp oturmasın, iş işlesin, ayak üzere gezsin. Yemeğini kuşluk vakti yesin. Az yesin. Balık eti yesin, rafadan yumurta sarısını yesin ve koyun etini kebab yapıp yesin, bir parça sıcak şarap içsin, pelini kaynatıp, her sabah içir.	

Çizelge 4.8. Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Kusma		*B102; Dinmeyen kusmada; eski peyniri ufala ve beyaz soğanı dövüp, sade yağla tavada kavur, bir bez içine koyup, kor üzerine koy.	*Bb15; Çok durmadan kusuyorsa; börülce kaynatıp yesin. *Bb17; Çok fazla kusana hızırilyas çiçeği, erguvani salep kaynatıp, suyunu içsin. *Bb 100; Kusmak için yaban tozunu tuzla dövüp, suyunu içsin. *Acı bademi dövüp, suyunu çıkarıp, içsin. *Bb 106; Defne yaprağını kaynatıp, suyunu içen kusar. *Bb 107; Kusması durmasa; söğüt yaprağını dövüp, bir parça biber koyup, biraz şarap koyup, suyundan içir. *Bb113; Dut ağacının meyvesini sıkıp, şerbetini çıkar, biraz bal katıp ocakta veya güneşte pişir. Kim yerse; midede olan karışımı çıkarır. *Bb121; Kusmak isteyen kavun kökünü dövüp, suyunu içirirsen kusar.

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Sarılık-karaciğer-safra	*Sarılık için; Galen hekim der ki; hastalıktan kalkıp benzi sarı olan için; üç tane burçağı dövüp, un edip, içir. Otuz güne dek iyileştirir. *Ayruk kökünü şarapla kaynatıp, yedi gün her sabah içir. *Sarılık için karaağacın otuz tane yaprağını dövüp suyunu alıp iç. *Bab 166; Sarılık için persiteru ve vutunu ??? otunun kökünü ve yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, o sudan iç. Bu otu kaynatıp içilirse; sarhoşluğunda savaşılmaya mücerrebtir.	*B109; Benzi sarı olursa; dut ağacının kökünü şarapla kaynatıp, sıcakıyla aç karnına içir. *Keçiboynuzu çekirdeğini şaraba koy, bir gün bir gece dursun, sonra çıkarıp, şarapla aç karnına içir. *B112; Gözlerde sarılık olsa veya yüzde gövdesinde de olsa; pelin yaprağını suyla kaynatıp, aç karnına yedir. *B148; Gövde ve gözleri sararırsa; arpa ununu ve keten tohumunu ve tarçını dövüp, balla karıştırıp içir. *B149; Göz sarılığına anne sütünü ısıtıp, melanüsü dövüp, sirkeyle karıştırıp, genzine dök. *B173; Sarılık için ipsilizunya ?? otunu yumurta sarısıyla karıştırıp, aç karnına içir ve burçağı dövüp, her sabah üç tanesini otuz güne kadar kullan. *B174; Safra için sakızı ve şekeri dövüp, suyla içir.	Bb41; Karın ağrısı için ve sarılık -hepatit- için maresu kökünü kaynatıp, suyunu içir. *Bb51; Sarılık için zacı -kükürt- ile suyla kaynatıp, biraz şeker katıp içir.
Mide ağrısı ve hazımsızlık	*Kursak -mide- ağrısı için; bağ yaprağını ve çengali -bağ çubuğunu- dövüp, mide üzerine koy. *Zuhuyu dövüp, mide üzerine koy.	*B176; Mide ağrısı için yediğini sindiremezse; kereviz tohumunu ve kimyonu ve anasonu, pelini, zeytin yağıyla ve şarapla kaynatıp, koyun yünü bu	*Bb10; Mide için pişmiş sarımsak yensin. *Kim sebepsiz tükürürse; bu mideden gelir, otuz tane

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	*Gül yaprağını suyla haşlayıp, karın üzerine koy. *Eğer mide ağrısından karın bile şişmişse; yarpuzu - naneyi- dövüp, balla karıştırıp, yedir. *Tilyi -til otı, til, tili - ıhlamur- otunu sirkeyle kaynatıp, içir. *Sinirlü yaprağın ve tohumunu suyla kaynatıp içir. *Mide ağrısı için kereviz tohumunu, kimyon ve anason ve pelin, bunları döv, sirkeyle ve zeytinyağıyla karıştırıp, kor üzerinde ısıt. Koyun yünü ıslat, üzerine bunları döşeyesin, mide üzerine koy. *Lupanariya otunu üç tanesini ve onbeş tane birber ile karıştırıp, şarapla içir. *Hardal yaprağını ve naneyi dövüp, sirke ve balla karıştırıp, üzerine koy. *Defne tohumunu oniki tane ve onbeş tane biber döv, pekmez şerbetine karıştırıp, ısıtıp içir. *Mide rahatsızlığında kusma varsa; kuvayı ?? döv, suyunu şarapla karıştırıp, içir. Mide ağrısında darı kökünü suyla kaynatıp, içir.	karışımın suyuyla ıslatıp, mide üzerine koy. *B177; Mide ağrısı için üç tane acı baklayı ve üç tane biberi ve o tane defne tohumunu ve naneyi sirke, pekmez ve suyla kaynatıp, her sabah aç karnına içir. *B178; Mide ağrısı için yediğini kusuyorsa; pevrinya ?? suyunu ve zencefili eski bal ve kimyon ve su teresini dövüp, suyla kaynatıp, aç karnına içir.	mercimeği dövüp, un yapıp, şarapla içsin. *Bb26; Mide ağrıması için her sabah tatlı badem ye. *Bb56; Hazmı kolaylaştırmak için kendeneyi zeytinyağıyla yesin. *Bb109; Servi yaprağını dövüp, midedeki şişme için mide üzerine koy.
--	--	--	--

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	Mide rahatsızlığı için ne zaman gaz olup şişse; cinciveri otunu balla ve eski şarapla karıştırıp, içir. *Sezabı ve kimyonu dövüp, çorbaya katıp içir. *Sezabı zeytinyağıyla kaynat, mide üzerine bal sür ve zeytinyağlı sezabı da koy.		
Safra	*Safra için; Galen hekim der ki; torak otu tohumunu ve kereviz tohumunu ve kebere tohumunu dövüp, balla karıştırıp, yedir. *Sakızı dövüp, şekerle karıştırıp, üç kere içiresin. *Bab 134; safra çıkarsa zafirani dövüp, gül suyuyla ve yumurtanın sarısıyla karıştırıp, dübür - anüs- üzerine koy. *Mantarı yakıp, su içine dök, sağ yağı - sade yağ, tereyağı- ile karıştırıp, dübür üzerine koy. *Darı kepeğini önceki safra suyuyla ıslatıp, üzerine koy. *Bab 136; kimin safra yeri çıksa; incinara - enginar- kökünü çıkarıp, suyla kaynatıp, döv. Safranın yeri üzerine koy.	*B66; kimde safra çıksa; kolandaru kurusuyla tutsüle. *B95; Safra boğazdan gelse ve hemde dışkıdan çıksa; narı kurutup dövüp, suyla karıştır, aç karnına içir. İçtikten sonra sert şarap içir. *B122; Kimde safra olsa, uykudan kalkınca gözleri kararsa; bir ölçü evengi -balla sirkeyi- bir ölçü inciri suyla kaynatıp, suyunu içir ve peşine üç tane incir yedir ve hem de başına gül suyu sür.	
Karaciğer	*Bağır -karaciğer- ağrısı için su teresini		*Bb130; ciğer ağrısına elma yaprağını dövüp,

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	ve dereotunu suyla kaynatıp, suyunu içir. *Karaciğer ağrısı için hayıt tohumunu dövüp, suyla içir. *Acıbademi soyup, içini yedir ve ıspanağı çorba edip içir.		yumurta sarısını koyup, biraz üzüm pekmezi koyup, cüğer üzerine koy.
Dalak	*Dalak için ayıt tohumunu dövüp, zeytinyağıyla karıştırıp, dalak üzerine sürsün. *Mırhıla çiçeğini ?? sağ yağıyla karıştırıp, dalak üzerine sürsün. *Kebere kökünü soyup, kabuğunu çıkarıp, eski şarapla kaynatıp iç. *Safran ve bir avuç gül yaprağı ve nişasta alumi otunu - sarımsak- günlük bunları dövüp, balla karıştırıp, yakı gibi yapıp, dalak üzerine koy. *Arpa ununu ve til otunun -ıhlamur- tohumunu sirkeyle karıştırıp, bunları hamur edip, hamamdan çıktıktan sonra dalak üzerine zeytinyağı sür ve üzerine bu hamuru yaku gibi dalak üzerine koy. *Yelimkara tohumunu dövüp, eski şarapla karıştırıp içir. *Mırhılanın kökünü ?? bardak gibi yapıp, ondan su içir.	*B39; Dalak için eski inciri sert sirkeye koy, ıslansın, beş on gün her sabah aç karnına yedir. *B94; Dalak için söğüt kökünü ve yaprağını kebere kökünü dövüp, şarapla kaynatıp, aç karnına içir. *B105; Dalak şişerse; incir kökünü dövüp, buğday unuyla ve suyla karıştırıp, dalak üzerine koy. B108; Dalak için hayıt ağacının tohumunu dövüp, aç karnına içir. *B114; Dalak zahmeti için arpa ununu suyla kaynatıp bulamaç et, bir bez üzerine yay, bulamaç içine tavuk yağını ve canlı hayvan yağını kat, o bezi dalak üzerine koy. *B128; Dalak için mürver yaprağını dövüp, sirkeyle karıştırıp, yakı gibi dalak üzerine koy. *Mırhılanun ?? çiçeğini şarapla üç paydan bir pay kalana kadar kaynat, onbeş	*Dalak için tereyi dövüp, suyunu sirkeyle karıştırıp içsin. *Bb43; Dalak için kebere tohumunu dövüp, şarapla karıştırıp, kırk gün içir. *Bb68; Yabani kereviz tohumunu sirkeyle karıştırıp, dalak üzerine koysa iyidir. *Bb82; Acıbadem yağı dalak üzerine sür.

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	*Taze söğüt yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, hamamda içir, içtikten sonra sol yanına yatır, dalağı rahatlatır. Eğer tecrübe etmek istersen, dalak rahatsızlığı olan bir koyuna hamamda söğüt yaprağı suyu içirip sol yanına yatır, bir zaman sonra boğazlayıp içine bak dalak bulunmaz. *Bab 167; dalak için hayıt tohumunu sirkeyle ıslat, gölgede kurut, bir dirhem kebere, bir dirhem fülful -biber-, bir dirhem mavi susam, bu karışımın hepsini bir arada dövüp ele, beş dirhemini beş dirhem balla karıştır, her gün sabah ye.	gün her sabah aç karnına içir. *Kabuğu çıkmış baklayı dövüp, un yapıp, elekten geçir, su teresiyle karıştır ve sirke kat, yakı yapıp dalak üzerine koy. *B180; Dalak için hayıt tohumunu zeytinyağıyla karıştırıp, söğüt kabuğunu bir el ayası kadar alıp, üç parçaya ayırıp, şarapla kaynatıp, üç sabah aç karnına içir.	
Karın ağrısı	*İç ağrısı için -karın olabilir- kuzu kulağı yaprağını mercimekle kaynatıp yedir. *Bab 92; iç ağrısı için geyik boynuzunu dövüp, kaynatıp, suyunu içir. *Karın ağrısında labada otunun tohumunu dövüp, suyunu içir. *Bab 101; göbek ağrısı için, kasıy - şeytanterisi- sıcak suyla yıkayıp, göbek üzerine koy. *Kimyonu dövüp, göbek üzerine koy.	*B33; Karın ve göbek ağrısı; soğuk bir taşı ağrıyan yere koy. *B38; Bağırsak ağrısı için kuru ekmeği yakup, dövüp, un gibi yap, şarapla içir. *B67; Karın ağrısında maresu, kereviz ve dere otını dövüp, kaynat, üç kısımdan bir kısım kalana kadar, aç karnına içir.	*Bb5; iç ağrısı -karın ağrısı- için kızıl gülü şekerle karıştırıp, kaynatıp kullansın. *Bb13; Karın ağrısı için mercimeği yedi defa kaynatıp, suyunu dök, sonra mercimeğe sirke katıp ye. *Bb16; İç ağrısı - karın ağrısı- için ebeğümecinin kökünü dövüp, suyunu içsin. *Bb32; Karında gaz varsa; yellenmesi için yarpuzu dövüp, balla karıştırıp yedir. *Bb34; Karın ağrısı ve öksürük için

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	*Defne tohumunu ve dere otunu kaynatıp içir. *Bab 102; sancı için dereotunu kaynatıp içir. *Su teresini zeytinyağıyla karıştırıp, karın üzerine sür. *Kimyonu şarapla kaynatıp içir.		ağrıyuzafni yaprağını yesin. *Bb42; Sancı için kimyonu dövüp, balla karıştırıp yesin. *Bb49; Sancı ağrı için biraz darıyı tavada kavur, bir beze koy, sıcak sıcak üzerine koy. *Bb55; İç ağrısı için labada tohumunu dövüp, suyunu içir. *Bb66; Narduka -Hint sümbülü- otunun tohumunu dövüp, karın ağrısı için şekerle bu tohumu yesin. *Bb101; Karın ağrısı için yaban armudunu yesin. *Bb 108; Karın ağrısı için kıızılcık yemişini yesin. *Bb113; Karın ağrısı için ham dut meyvesini dövüp suyla içir. *Bb115; Karın ağrısına ekşi narın kabuklarını dövüp, yağmur suyuyla içsin. *Bb116; Karın ağrısına yaban inciri dövüp, zeytinyağına katıp, karın üzerine sür. *Bb117; Karın ağrısına şişmesine kuru inciri ve arpa unu ve şarabı, üçünü merhem gibi yapıp, şiş üzerine koy. *Bb132; İç ağrısına balı şarapla içsin.
--	--	--	--

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

			*Bb163; Karın ağrısına koruk suyunu içir. *Gül tohumunu kaynat, suyunu içir. *Mırhılanın ?? çiçeğini ve meyvesini şarapla kaynatıp içir. *Bb172; Karın ağrısına eski peynir ve su teresini şarapla içir.
İshal	*Durmaya ishal için; gül tohumunu şarapla kaynatıp içir. *Selvi elmasını şarapla içir.		*Bb113; Dut ağacının kökünün kabuğunu çıkarıp, dövüp, suyunu içmek ishal yapar. *Bb117; İncir yemek ishal eder. *Bb122; Taze kirazı yemek ishal eder.
Karın şişliği	*Karın şişliği için; keten tohumunu döv, balla ve kepeklerle karıştırıp, şiş olan karın üzerine koy. *Harareti -ateşi- varsa; ıhlamur otunu ve ebe gümeci yaprağını suyla kaynatıp, üzerine koy. *Eğer yankısı - sancı/yanma olabilir- olursa ve yemek yiyemese; arpa ununu sağ yağıyla kaynatıp, yakı yapıp, karın üzerine koy. *Karında su birikirse veya yumrulan bir nesne olsa renc -ağrı sızı- gibi; ebe gümecinin yaprağını ve keten tohumunu ve ıhlamur tohumunu dövüp, suyla kaynat, yakı		*Bb165; Karın şişliğine keten tohumunu döv, kepek ve bal katıp, kaynat, karın üzerine yakı yap.

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	gibi yap, karın üzerine koy. *Karında şişlik, gaz ve iştahsızlık için; defne yaprağını ve kimyonu ve sezab, peganu -üzerlik- ve sedef otunu döv ve arpa ununu balla karıştırıp, yakı gibi yapıp karın üzerine koyi *Bab 103; karın şişliği için dere otunu kaynatıp içir. *Hayıt tohumunu döv, zeytinyağıyla karıştırıp, şişmiş karın üzerine sür, ama sıcak yiyip sıcak içmeli, ayağı üzerine gezmeli, suyu az içmeli ve sinirlenmemeli ve kaplıcaya gitmeli.		
Kabızlık	*Eğer kabız olmuş ise; eski şarap ve eski inciri kaynatıp, üzerine koy. *Kabızlık için; sığır safrasını ve şeb -şap- ?? balla kaynatıp, yakı gibi yapıp, safrası üzerine koy, o saat içinde içi rahatlar. *Galen hekim der ki; kabız için pulupuzı ?? otunu alıp dört bölüm et, bir bölümünü tavuk veya balık çorbası ile kaynat veya koyun eti çorbasına koyup içir. *Kabızlık için; ebe gümecini zeytinyağıyla kaynatıp yedir.	*B69; kabızlık için pazı yaprağını eriyinceye kadar kaynatıp biraz tuz ekip yedir. *B138; zor sancı, kabızlık için pelini kaynatıp, her sabah içsin. *Kunduz hayasını sıcak suyla içe. *Biberi ve dövülmüş darı, sirke ve bal hepsini karıştırıp, her sabah içsin.	*Bb40; pulikuçı ?? otunu dövüp suyunu bağırsak zahmeti için de içsin *Bb53; kabızlık için yaban fesleğeni şekerle kaynatıp, suyunu içir. *Bb 102; kabızlık için ağrıyambulu -üzüm yaprağını- kaynatıp, bir parça bal katıp içir.**

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	*Soğan cücüğünü zeytinyağına buluşturup, ufak tuz içine bula ve kabız olan adamın makatına sokarsan kabızlığı açar. *Kim zor yapsa; nar kabını ve mazıyı dövüp, yumurtanın beyazı ile karıştır ve ince bezden süz, içir. *Kabızlık için; harsulahnu -lahana- çorba yapıp yedir. *Periplukazayı otunu zeytinyağıyla kaynatıp yedir. *Bab 160; Kabızlık için kekik kökünü kaynatıp, suyunu iç. *Bab 163; Kabızlık için pulıpuzı ?? - parantez içinde sümbül yazılmış- otunun kökünü dövüp, tavuk çorbasıyla veya koyun eti çorbasıyla kabızlık açılır.		
Tenya-solucan	*Karında solucan olsa; naneyi ve şeftali yaprağını dövüp, sirkeyle karıştırıp, yakı gibi yapıp, karnı üzerine koy. *Bab 162; İçinde solucan varsa; dökmek için eğrelti kökünü dövüp, balla ye.	*B92; Tenya için sığır safrasını ve balı karıştırıp, göbek üzerine koy.	*Tenya için çiğ sarımsağı yesin, dışarı atar. *Bb69; Tenya için yabani sarımsağı yesin. *Bb79; Tenya için koyun dışkısını zeytinyağıyla karıştırıp, göbek üzerine koy. *Bb107; Tenyası olana, söğüt ağacı kabuğunu yakıp, kül et, sirke katıp, karnına bağla.

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

			*Bb113; Dut ağacının kökünün kabuğunu çıkarıp, dövüp, suyunu içmek tenya düşürtür. *Bb115; Tenyası olana, ekşi nar ağacı kökünü kaynatıp, suyundan içir. *Bb142; Tenya için lupanariya otunu, sakız ağacı yaprağını balla dövüp, üzerine koy.
Alt GIS kanama	*İçinden kan gelirse; keçi boynuzu yemişin ve gül yaprağın ve çayırda biten kalemi - kamışı- karıştırıp döv. Şarapla kaynatıp içir. *Ankuraki -küçük salatalık- otunu, ağlakuruzu ?? otunu bu ikisini kaynatıp, içir. *Kimin içinden kan gelse; pirinci ergeç yağıyla kaynat, ince bezden süzüp, suyunu çıkarıp, o suya nişasta ve gül suyu katıp, sert şarap katıp, aşağıdan hukne -lavman- yap. İçindeki balgamı ve safrasını dök, iyileştirir. *Eğer sekirdenleri -kuyruk sokumu- ağrısı; balı tuzla kaynatıp sür, üzerine zeytinyağını dök, aşağıdan lavman et. *Kimin içinden kan gelse ve durmasa; tane tutmamış ufak narı yere dökülen haşhaşla kaynatıp suyunu içir, eski	*İçinden kan geçse; kimyonu dövüp, balla ve şarapla üç kısımdan bir kısım kalana kadar kaynat, suyunu içir.	*Bb50; Kanyas tohumunu kaynatıp, suyunu içir. İçinden kan gelene içir.

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

	peynir ve su teresi ve naneyi ve dere otunu ve kereviz bunları karıştırıp, kaynatıp, suyu içir. *Yaban armudu kökünü kaynatıp, suyunu içir.		
Basur (hemoroid)	*Bab 119; Basurlar varsa; havuç tohumunu dövüp şarapla içir, kara boyayı suyla içir. *Mırhıla tohumunu ?? ve çiçeğini dövüp, şarapla içir. *Zuhunun kökünü ve yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, şarapla içir ve yaprağını basur üzerine koy. *Bab 135; Dübürde yanma -hararet- olursa; mazıyı suyla kaynatıp, sonra sudan çıkarıp, dövüp, anüs üzerine koy.	*B26; Makatı ağrısa; mersin, menevşe ve defne yaprağını ve selvi elmasını ve nar yaprağını, hepsini dövüp, suyla kaynatıp, üstübi ıslatıp, safrasına koy. *22b/ B54; Makat ağrısı şeftali yaprağın suyunu sert şarapla içir. *B80; Makat ağrısına yelimkara kökünü ve sığır dili yaprağını ve kökünü şarapla kaynatıp, aç karnına içir. *B107; Basur içerden olursa; defne tohumunu dövüp, suyunu alıp, bu suya koyun yününü makat yerine koy. *Susam çiçeği kökünü dövüp, arpa unuyla karıştırıp, suyla kaynatıp, bir bez üzerine yayıp, makat üzerine koy. *Dişi eşek sütünü nişasta ile karıştırıp, makata koy. *Sinir otu, bağa yaprağı yaprağını ve tohumunu ve köpek dışkısını dövüp, şarapla içir.	*Bb47; Basur için soğan yaprağını zeytinyağına katıp çürüt, sonra oturma yerine koy. *Bb138; Basur için ağriopsi -şarap- ve tuzu ve sığır safrası, bu üçünü tutkal, yapışkan olana kadar kaynat. Anüs üzerine koy. *Bb155; Basur için anüse kalem koy ve revedünyegi ?? denilen nesneyi kor üzerine tutsu et, dumanı içeri gitsin.

Çizelge 4.8. (devam) Gastrointestinal sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Kasık fıtığı (herni)	*Kim debe -kasık fıtığı- olsa; vurunyayı ?? dövüp, suyunu içir. *Veya selvi yaprağını dövüp, deşek-oyuk yara- üzerine koy. *Veya çam sakızını ve zifti zeytinyağıyla karıştırıp, debesi olan adamı başaşağı çevirip, bağırsağın içine koy, bu terkibi yakı yapıp, haya üzerine sıkıca bağla, onbeş gün bağlı dursun, sonra geri başaşağı edip, yavaş bir şekilde bağırsağı yerine koy, tekrar yakıyı sıkıca bağla, tamamen iyileşene kadar. *Bab 133; Kimde hıyarek -kasık fıtığı iltihaplanması- çıksa ve açılmazsa; labada otunu dövüp, canlı hayvan yağı veya koyun yağıyla karıştırıp, üzerine sürsün.		*Bb109; Kavluç - fıtıklı, kasığı yarık- için servi yaprağını kaynatıp, üzerine koy.

Çizelge 4.9. Üriner sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Böğürde sancı	*Bab 93; Böğürdeki sancı için dut ağacı kökünü çıkar, ceviz yaprağıyla kaynat, sıcak içir. *Ankurıyı -salatalık- kaynatıp, suyla içir. *Tırfil yaprağını dövüp, suyunu çıkar, şarapla karıştırıp içir. *Bab 96; Böğürdeki sancı için zencefili dövüp, balla ve eski şarapla karıştırıp, her sabah aç karnına içsin. *Böbrek ağrısı için isturusyu ?? kökünü ve kapanya ?? kökünü kaynatıp, sıcak şarapla içir. *Buğday unu kepeği ve kuru dere otu suyuyla kaynatıp yağı ve kaz yağını bu suyla haşla ve üzerine zeytinyağı ve pekmez döküp, karıştırıp lavman yap suyunu al, tavuk. *Bab 100; Boş yeri ağrısı -böğür ağrısı- için; kurt yemiş koyun derisini ağrıyan yerin üzerine koyup kuşak gibi kuşansın.	*B45; Böbrek ağrısı için keten tohumunu ve maresu kökünü ve otuz tane kebere tohumunu -burada karanfil diye not düşülmüş- şarapla kaynat, içir. *B46; Yan ağrısı için alumi otunu - sarımsak- şarapla karıştırıp içir. *B68; Böbrek ağrısı için ebegümeci yaprağını şarapla kaynatıp, aç karnına içir.	*Bb 106; Defne yaprağını kaynatıp, mesane ağrısına göbekten aşağıya kasık üzerine koy. *Bb 109; Mesane ağrısına servi yaprağını dövüp, bal katıp iç.

Çizelge 4.9. (devam) Üriner sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Taş	*Bab 110; İdrar yolunda taş olan için yabani gülhatme kökünü dövüp, bir parça tuz koyup, suyunu çıkarıp içir, taşı parça parça eder.		*Bb85; Defne kökü kabuğunu şarapla kaynatıp içerse, mesanede olan taşı çıkarır. *Bb 122; Mesanede olan taş için kiraz dalını dövüp, şarapla içse mesanede ki taşı çıkarır.
İdrar kaçırma	*Bab 112; İdrar kaçırma için kaz dilini kesip, yakıp, kül edip, şarapla içir. *Horoz er bezlerini pişirip, yedir. *Kumu bir kapta ısıtıp, safrası altına koyasın.		
Hidrosel	*Bab 131; Kimin hayası şişse; hayıt yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, sağ yağıyla ile karıştırıp üzerine koysun. *Keten tohumunu döv ve tili ?? tohumunu dövüp, zeytinyağı ve sirkeyle kaynat, şişin üzerine koy. *Kereviz tohumunu ve yaprağını dövüp, üzerine sür. *Mırhılanın ?? yaprağını dövüp, süci -şarap balcığını- el ile karıştırıp, üzerine sür.	*B115; Hayası şişse, ağrısı olsa ve sancısı olsa; topuklarının altında iç yüzünden kan al. *Kuru üzümün çekirdeğini gideresin, üzümü dövüp, bakla unu karıştırıp, suyla kaynatıp, bez üzerine haya üzerine koy. B156; Haya şişip sancı olursa; çiriş kökünü suyla kaynatıp, dövüp, arpa unuyla merhem yapıp, yakı gibi haya üzerine bağla.	*Bb37; Hayaları şişse; nohut, burçak ve balı kaynatıp, dövüp, üzerine koysun.

Çizelge 4.9. (devam) Üriner sistem hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

İdrara çıkamama (prostat)		*B84; İdrara çıkamazsa; taze defne yaprağını dövüp, şarapla karıştırıp, aç karnına içir. *B113; İdrar yapamazsa, damla damla zor yapsa; kuru kabağı ve tohumunu dövüp, un yapıp, soğuk suyla aç karnına üç sabah içir. *Dendrolivania -biberiye - tazesini şarapla kaynatıp, sekiz gün her sabah aç karnına içir. *B152; İdrara çıkılmazsa; kirpi derisini ateşin altında tütsü et ve her gün banyo yap, dere yengeci ve bakla ye, turp tohumunu dövüp, suyunu çıkarıp, sert şarapla karıştırıp, kaynat. Üç gün her sabah içir.	*Bb 11; İdrara çıkamazsa, butrak tohumunu dövüp, suyunu içsin. *Bb33; İdrara çıkamazsa; verezgüli ?? - zergüle- otu suyla kaynatıp içir. *Bb37; Nohut, burçak ve balı kaynatıp, suyundan içir. *Bb50; Kanyas tohumunu kaynatıp, suyunu içir. *Bb55; İdrara çıkamayana; labada tohumunu dövüp, suyunu içir. *Bb68; İdrar durmuşsa, yabani kereviz tohumunu ve kökünü kaynatıp, suyla içsin. *Bb106; İdrara çıkamazsa; defne kökünü kaynat, suyunu içir. *Bb111; Lefka Rumca -kavak- ağacının kabuğunu dövüp, suyunu çıkarıp, idrara çıkamayana da bu sudan içir.
İdrarda kan gelmesi		*B113; İdrarda kan gelirse; turp tohumunu dövüp, sirkeyle ve balla karıştırıp içir. *B141; İdrardan irin gelirse; keten tohumunu ve kargadüvleğin tohumunu ve kereviz tohumunu balla kaynatıp, her yatacak vakit ceviz kadar yedir. Bununla birlikte yemeklerinde perhiz uygulat.	

Çizelge 4.10. Kadın hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Menstruasyon	*Bab 156; Kadından çok kan gelirse; naneyi dövüp, suyunu içir, kanı diner. *Bab 158; Kadının adeti gecikirse; kekiği dövüp, bal şerbetiyle içir. Açılır.	*B129; Kadının kanaması durmazsa; kelem suyuna bir parça sirke kat, içir.	*Bb70; Adet kanaması durmazsa; tavşan tohumunu ? şarapla içse iyidir. *Bb171; Kadının adet kanı durmazsa; çividi tohumunu ve dut tohumunu şarapla içir.
Anne sütünü artırmak için	*Bab 157; Sütü gelmeyen kadına; naneyi dövüp, memeleri üzerine koy, sütü gelir.	*B98; Anne sütü gelmezse; maresu tohumunu ve kökünü şarapla kaynatıp içir. *Melanusıyı dövüp, şarapla aç karınına içir. *Fesleğen tohumunu dövüp, suyunu aç karnına içir. *Sirkeyi ve tuzu karıştırıp, meme üzerine koy.	*Bb19; Anne sütü olmazsa anason tohumunu kaynatıp, suyunu içir. *Bb140; Anne sütü olmazsa; zuhu otunu kaynat, suyunu içir ve kendini de yedir. *Bb160; Anne sütü olmazsa; tereyi inek sütüyle kaynat, dört gün içir. *Rezene ve anason, kimyon ve balı şarapla içir.
Mastit		*B12; Kadının meme ucu şişerse; buğday unu kepeğini ve tuzu kaynatıp, bez üzerine yay, meme üzerine koy. *B13; Kadının memeleri yarılrsa; kuru üzüm tohumunu yakıp, döv, balmumuyla karıştırıp üzerine koy. *Şişmiş olsa; yumurtanın sarısını balla ve unla ve tuzla ve suyla bez üzerine koy. *B31; Kadının memesi ağrırsa; sirkeyi şarapla kaynatıp, süngerle sıcakıyla meme üzerine koy. *B145; Kadının memesi şişse; dövülmüş hurma ve ekmek içini elle yoğurup, meme üzerine koy.	

Çizelge 4.10. (devam) Kadın hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Gebelik			*Bb35; Defne yaprağını ve kökünü şarapla kaynatıp, oğlan doğuracak gebe zorlansa, bu sudan içerse çabuk doğurur. *Bb111; Lefka ?? ağacının yaprağını dövüp içen kadın hamile kalmaz. *Bb139; Hamile kadının bebeğinin cinsiyetini anlamak için kadının yüzü güzelleşmişse erkektir. Güzel değilse kızdır. Sağ memesi sol memesinden sağlam berk ise erkektir. Değilse ve karaysa kızdır. *Bb152; Çocuk anne karnında ölür, doğmazsa; keçi sütünü şarapla içir, çocuk düşer. *Katır tırnağını kadının altında tutsü et, çocuk düşer. *Bb158; Çocuk doğarken güçlük çekilirse; güvercin dışkısını kadının altında tutsü et, sonra larez ?? ve çık dışarı de, hemen bi saatte doğurur.
İnfertilite			*Bb54; silku ?? ve tanu?? otlarının yaprağını dövüp, suyunu çıkarıp, biraz şeker katıp, içerse; kadın oğlan doğurur. *Yaprağını fercine koyup yatarsa, hamile olur.

Çizelge 4.11. Cinsel hastalıklardaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Cinsel isteği azaltmak	*Bab 155; Kim avratla yatmayı isterse (cinsel istek artarsa) yarpuzu ve kebereyi suyla kaynatıp içir, artık isteği azalır. *Bab 156; Bir avrat kız oğlan gibi olmayı isterse ???; labada tohumunu dövüp üzerine tutunsun.??		
Cinsel gücü artırmak	*Bab 161; Cinsel gücü artırmak için kekik tohumunu dövüp, şarapla içir.		*Bb33; Cinsel gücü artırmak için verezgüli-zergüle ?? kökünü dövüp, zeytinyağıyla karıştırıp, ayağa süre. *Bb48; Tere tohumunu balla yese, cinsel kuvvet verir.

Çizelge 4.12. Kas ve iskelet sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Boyun ağrısı		*B89; Boyun ağrısı için kolandaru otunu ve tavuk dışkısını balla karıştırıp, boyna sür.	*Bb148; Boyun ağrısına kızıl susamı balla karıştırıp, boyun üzerine koy.
Bel ağrısı		*B134; Bel ağrısı için kavun çekirdeğini döv ve bir pare bal kat ve şarap kat ağrıyan yere sür. *Balmumu ve gül yağı ve yumurta sarısı ve şarabı bir yerde karıştırıp, ağrıyan yere koy.	*Bb22; Bel ağrısı için delüceyi dövüp, un edip, turp suyuyla karıştırıp, biraz bal katıp, üzerine koy. *Bb60; Bel ağrısı için kırmızı lahana otunun -Rumca randili- kökünü kaynatıp içir. *Bb 154; Bel ağrısı için defne meyvesinden onsekiz tane yemiş al, her gün altı tanesini sütle veya şekerle veya balla iç. Üç gün iç.

Çizelge 4.12. (devam) Kas ve iskelet sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Ayak ve parmaklardaki ağrı veya yaralar		*B146; Parmaklar şişse; gül yağı ve günlük ve ekmek içini ve safranı dövüp, karıştırıp, yoğurup, parmakları üzerine koy. *B44; Ayak ağrısı için zuhuyu üç paydan bir pay kalıncaya kadar kaynatıp, otuz tane biberi dövüp, o suyla karıştırıp içir.	*Bb75; Mefasil -eklem- ağrısı için kurbağa sidüğü sür. *Bb 97; Koyun yağı ve keçi yağını safranla kaynatıp, ağrıyan ayağa sür. *Bb 99; Eklem yerleri, elleri ve ayakları tutulsa; aç karnına eşek ciğeri yedir. *Ayakları ağrırsa; kediyi yakıp, kül edip, sirkeye katıp, ağrıyan yere sür. *Bb 116; Yaban inciri sütlerini birleştirip, ayakları ağrıyana sür.
Diz ağrısı			*Bb 116; Yaban incir sütlerini birleştirip, ayakları ağrıyana sür. Diz ağrısına sür.
Sinir ağrısı		*B52; Sinir ağrısında keten tohumunu ve maresu kökünü ve kerevizi ve ondokuz tane biberi dövüp, karıştırıp, zeytinyağıyla kaynat, banyodan sonra içir. *B140; Sinir ağrısı için kireci şarap balçığıyla karıştırıp sür. *Hardalı ve biberi dövüp, üzerine sür. *Aluki -siyah alıç- otu ve reçine, ağaç sakızı ve biberi dövüp, ağrıyan yere bal sür, üzerine bu karışımı koy. *Yarpuzu ve biberi biraz su koy, karıştır, üzerine koy.	*Bb31; Ağlakuruzıyı ? kökünü suyla kaynatıp, içir. *Sinir ağrısı için bu otun suyunu içir. *Sinir ağrısı için eşek idrarını içir. *Bb82; Acıbadem yağın sinir ağrısına sür. *Bb87; Isırgan dikenini dövüp, içine zeytinyağını koy ve bir parça da su koy, bir kapta güneşe koy. Dört gün dursun, sonra çalkalayıp, yağın ayrı bir kaba koy, ağrıyan başa ve sinirlere iyidir. *Bb111; Lefka ağacının kabuğunu dövüp, suyunu çıkarıp, sinirleri ağrıyana içir.

Çizelge 4.12. (devam) Kas ve iskelet sistemi hastalıklarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Sinir Ağrısı		*Yılan bıçağının kökünü dövüp, bal şerbetiyle *B164; Sinirler ağrısı; sinirli otun Sinir otu yaprağını dövüp, balla karıştırıp, ağrıyan sinir üzerine koy. *B167; Sinirler bozulursa; arslan kemiğini yakıp, dövüp, zeytinyağıyla karıştırıp, bozulan sinir üzerine sür.	*Bb117; İncir yemek ishal eder!! *Boyunda çıkan çıban için inciri bakla unuyla karıştırıp, merhem yapıp, sinir ağrısına sür. *Bb134; Sinir ağrısına sade yağı ve hurma çekirdeğini ve koyun kuyruğunu karıştırıp, dövüp kaynat, sinir üzerine koy.
Burkulma		*B4; El veya ayak burkulmasında suyu kaynatıp, içine içine biraz tus katıp veya deniz suyunu kaynatıp, ağrıyan yeri sıcak su içine koyup iyice dursun, hem ov ve yumurtanın beyazını çalkalayıp, üzerine sür.	
Ağrı-sızı	*Bab 165; Sızı için iftelefü otunun - karaağaç-yaprağının suyunu alıp, biraz biber katıp, o sudan iç.		

Çizelge 4.13. Zehirlenme durumlarındaki tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Zehirlenme	*Bab 146; Kimseyi agulasalar -zehirleseler- kekik dövüp, şarapla içir. *Ceviz içini ve zencefil ve sezabı ve çavdarı dövüp, karıştırıp, suyla veya şarapla içir, zehri temizler.		*Bb113; Dut ağacının meyvesini sıkıp, şerbetini çıkar, biraz bal katıp, ocakta veya güneşte pişir. Kim yerse; midede olan karışımı çıkarır. Zehir içene faydalıdır.

Çizelge 4.14. Haşeratı uzaklaştırmak için yapılan uygulamaların hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Haşerat uzaklaştırmak	*Bab 143; Yılanı yuvasından kovmak için sarımsağı ve peyganyu -sedef otu- yılan yuvasına koy. *Bab 144; Yılan ısırmasın diye yılan otunu dövüp, şarapla iç. *Yılanı evden kovmak için geyik boynuzunu yak, kokusundan yılan kaçır. *Bab147; Yılanı ve akrebi yuvasını bozmak için geyik boynuzu ve tereyi ve litayı ?? ve melanusıyı dövüp, karıştırıp yılan ve akrep ısırdığı sezdiği yere koy, orda durmazlar.		

Çizelge 4.14. (devam) Haşeratı uzaklaştırmak için yapılan uygulamaların hekimlere göre karşılaştırılması

Haşerat uzaklaştırmak	*Bab 149; Sivrisinekleri bir yere toplayıp, öldürmek için süngeri sirkeyle ıslatıp, bir yere as, tolanırlar. *Kenevir budaklarını, dallarını yattığın yere as, oraya sinekler uğramaz. *Kasnıyı yattığın yere tütsü yap, sivri sinek uğramaz. *Bab 150; Kovan arısını kaçırmak istenirse; izmirnuyu tütsü et. *Ebe gümecini avucunun içinde ov, arı ısırmas. *Bab 151; Pireyi gidermek için acı defne yaprağını suya koy, bir gece dursun, nereye dökersen pire kalmaz. *Mancurananun yaprağını sirkeyle kaynatıp, nereye dökersen, pire kalmaz. *Bir yere toplamak istersen, kuyu kaz. Mırhılanun ?? çubuğunu koyun veya keçi kanına bulayıp, başaşağı dik kuyuya, toplanırlar. *Bab 152; Sivrisineği kovmak istersen, pelini dövüp, zeytinyağı ile karıştırıp yüzüne sür, üzerine gelmezler. *Runyayı tütsü et, ol yere gelmezler.		*Bb11; Pireyi defetmek için pıtrağı kaynatıp, evi o suyla yıka. *Bb48; Evdeki yılan için tere tohumunu tütsü yapsa, yılan gider. *Bb 109; Servi yaprağını tütsü edersen, sivrisinek kaçar.
-------------------------------------	--	--	---

Çizelge 4.15. Hayvan ısırması-sokması tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Köpek ısırması	*Bab 138; Kimi köpek ısırsa; ısırgan dikeninin tohumunu bir parça tuzla dövüp, ısırılan yere sür. *Peyganuyu zeytinyağıyla karıştırıp, üzerine sür. *Bab 139; Her kimi kuduz dalarsa; yengeci yakıp, kül et, şarapla içir. *Şahmüreyi ? içir ve kırk gün sarımsak yedir, iyidir. *Bab 140; Köpek ısırsa; burçak ununu hamur edip, cerahat üzere sür. *Bab 141; Kuduz dalarsa; ak üzüm çubuğunu ve dere yengecini yakıp, kül edip, şarapla içir.		*Bb10; Kuduz dalasa; sarımsak yemek ve dövüp, sıcak olan yer üzere koymak iyidir. *Bb46; Köpek ısırığına ısırgan dikenini yaprağını dövüp, yara üzerine koy. *Bb72; Kuduz köpek ısırsa; tavşan kanı içsin. *Bb 98; Kuduz dalarsa; kuduzu öldür, onun ciğerinden yedir. *Bb116; Köpek ısırığına; yaban incirin yaprağını dövüp, bal katıp, üzerine sür.
Yılan sokması	*Bab 142; Yılan ısırsa; elma yaprağını dövüp, üzerine sür. *Naneyi kaynatıp içir. *Kasniyi döv, eline geyik yağını sür, yılan senden kaçır. *Kimi yılan ısırsa; üzerine işe, ısırdığı yere kurşun koy. *Kara çalı kökünü ve yaprağını ve tohumunu dövüp, yılanın ısırdığı yaraya vur. *Bab 145; Kimi yılan ısırsa; çiriş kökünü yara üzerine koy.		*Bb24; Yılan sokmasına; yabani pırasayı dövüp, üzerine koy. *Bb32; Yılan veya akrep sokmasında veya köpek ısırmasında; yarpuzu şarapla kaynatıp, içir. *Bb70; Yılan sokmasına tavşan tohumunu ?? suyla içsin. *Yılan ya da akrep ısırsa; eşek kafasını yakıp içir. *Bb85; Defne meyvesini bir çömleğe

Çizelge 4.15. (devam) Hayvan ısırması-sokması tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Yılan sokması	*Mırhılanın ?? çiçeğini ve tohumunu dövüp, üzerine koy. *Susam çiçeğinin kökünü çıkarıp, döv, ısırılan yere koy.	koy, içine su koy ve kebere kökünü koyup, ikisini kaynat, üzerinde yağlar birleşir. *Yılan sokarsa; bu yağdan içsin. *Bb 104; Yılan ısırma kediye boğazlayıp, bağırsaklarını atıp, gövdesini kurutup, pastırma yapıp, ihtiyaç halinde yılan sokana yedir. *Bb116; Yaban incirin yaprağını dövüp sür.
Arı sokması	*Bab 148; Kimi arı ısırma; hangi arı olursa olsun ebe gümece dövüp, arı sokulan yere sür. Sezabı dövüp, zeytinyağıyla karıştırıp, üzerine sür.	
Akrep sokması		*Bb44; Akrep ısırmasına gül suyu yaprağını dövüp, üzerine koy. *Susam kökünü dövüp, balla karıştırıp, üzerine sür. *Bb113; Yılan ve akrep sokmasının dut yaprağını dövüp, üzerine koy. *Bb116; Yaban incirin yaprağını dövüp sür.

Çizelge 4.16. Uyku tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Uyku bozuklukları	*Bab 154; Yatınca uyuyamazsa, marul tohumunu, hızır İlyas çiçeğini ve kuru gül yaprağını balla ve biraz suyla bir sırça cam şişeye başın üzerine koysun. *Kereviz tohumunu dövüp, şarapla karıştırıp tulunlarına - şakaklarına- sür. *Marul tohumunu, torağ otu tohumunu ve haşhaş tohumunu dövüp, balla karıştırıp, kaynatıp, macun yapıp, yedir. *Fesleğen tohumunu yumurta sarısıyla karıştırıp, bez üzerine koyup, şakaklarına yapıştır.	*B11; Uyku uyuyamazsa, ağrıyustafzenin suyunu çıkarıp, sirkeyle ve emziren kadın sütüyle karıştırıp, bez üzerine yay alnı üzerine bir şakaktan öbür şakağa yakı gibi koy.	*Bb59; Uyuyamayan kişi için haşhaş tohumunu ve yaprağını kaynatıp, bu suyla yüzünü yıkarsa uyku getirir. *Bb153; Uyuyamayan hasta marul tohumunu dövüp, su içine koyup, ondan sonra defne yaprağını veya mersin yaprağını kaynatıp, su ile ayaklarını yıkayıp, marul tohumunu ayağına sürsün. *Bb52; Safranı çok yemek çok uyku yapar, kalbi sağlam olur. *Bb39; Yıkanmamış marulu yiyen çok uyur. *Bb166; Uyuyamayan hastaya; acıbadem yağın alnına sür. *Bb39; Uyurken korkan sıçrayan; marul tohumunu dövüp yesin.

Çizelge 4.17. Muhtelif tedavilerin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Zihin açıklığı		*B43; Kimde aklını kullanamadığı durum veya hileye uğradığı durum olursa; kekik yaprağını ve kendeneyi ve naneyi ve sezabı karıştırıp, suyla kaynatıp, içir. *B58; Kimin akli dağımık olsa; kekiği suyla kaynatıp, ay yenisinde içir.	*Bb81; Unutkan olanlar için leylek dışkısını suyla içir. *Bb124; Dimağı dutulsa; armut yaprağını yakıp, kül edip zeytinyağıyla karıştırıp, burun deliklerine sür.
Susuzluk			*Bb5; Kızıl gülü şekerle karıştırıp, kaynatıp, kullansın. Susuzluk için de iyidir. *Bb118; Kuru üzümü yağmur suyuyla ıslatıp, hoşaf yapıp, suyundan içmek susuzluğu giderir.
Hazmı kolaylaştırıcı			*Bb6; Yemek üzerine tere yemek hazmettirir. *Bb56; Hazmı kolaylaştırmak için kendeneyi zeytinyağıyla yesin. Bb64; Melanusı ekmeğe katıp yese, sağlıklı olur.!! *Bb71; At tohumunu, kuzu, sığır ve su sığırı, geyik mayesini - tohumunu- şarapla içse sağlıklıdır.!!
Sülük düşürmek için		*B10; Burnuna sülük girse veya sülüğü içerse; sirke ve balı kaynatıp içir. Burnunda ise; genzine bu karışımı dök, düşer.	

Çizelge 4.18. Yara tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Hastalık	Galen hekim	Millet hekim	Hipokrat hekim
Yara iyileşmesi	*Bab 116; Yaranın içi ezilip, zor bir yara olsa; çınar kozalağını dövüp, koyun yağıyla karıştırıp, o yaraya sür. *Bab 117; Yara iyileştikten sonra geri açılıp kanarsa; örümcek yuvasını al, üzerine dövülmüş sandelusu -sandal ağacı- ekip, yara üzerine sür.	*B5; Her yara için merhem; bir evengi - uncia 27.88 g değerinde bir ağırlık ölçüsü- sakızı ve bir aksay -0,684 L ağırlığında bir ölçü birimi- günlük ve bir aksay çam sakızı ve iki aksay zift ve dümegi -dumanı- ?? bir evengi tuzsuz sığır yağı ve zeytinyağını ve bir evengi ak balmumunu karıştırıp kaynat ve ince bezden geçir, merhem olur. *B6; Her yara için merhem; zifti fazla, sakızı az ola, zeytinyağı biraz koyun yağı bir yere karıştırıp kaynat. *B100; Bere; çınar yaprağını taze iken dövüp, canlı hayvan yağıyla yoğurup, bere üzerine sür. *Naneyi dövüp, canlı hayvan yağıyla karıştırıp, bere üzerine sür.	*Bb 95; Ağaç çürüğünü yarada olan et çürüğüne koyarsan iyileştirir.
Kanama durdurmak		*B7; Yaradan kan akıyorsa; ekmek kabuğunu yakıp, dövüp un gibi yapıp, kanı durmayan yaranın üzerine koy. *B82; Damarlar kesilirse; zifti kaynatıp yak ve üzerine menevşe yaprağını dövüp koy.	

Çizelge 4.18. (devam) Yara iyileşmesi tedavilerinin hekimlere göre karşılaştırılması

Kılıç/bıçak yarası	*Bab 128; Kılıç ve bıçak yarası için kuvayı ?? köküyle dövüp, suyunu çıkar, yara üzerine sür. *Bab 129; Ebe gümecini dövüp, koyun yağıyla veya canavar yağıyla karıştırıp, yara üzerine sür. *Veya ebe gümecini buğday ekmeği içiyle karıştırıp, yoğur, yara üzerine koy. Ayırtlar çürüğünü çıkarır.	*B1; Kılıçla veya bıçakla bağırsaklar dışarı dökülse; buğday ununu eleyip, yumurtanın beyazını balla kaynatıp, bunları bağırsak üzerine koy. Sonra pazı, yaban pancarı, yabani ıspanak kökünü ve yumurtanın beyazını ve el değmemiş balı kaynatıp, üzerine koy. *B2; El ve ayak parçalanmasında yumurtanın beyazını çalkalayıp, üstübi - stuppi; gemi kalafatında, işliklerde, buharlı makinelerde, temizlik işlerinde, otomobilcilikte kullanılan didilmiş kendir- üzerine koyup, yara üzerine koy, bir iki gün bağlı dursun, onu çıkardıktan sonra zifti ve sakızı, tarçın ve günlüğü karıştırıp, dövüp, parçalanmış yere koy. *B3; Taş vurulmasıyla olan yara için şarabı kepek ve tuzla karıştırıp, üzerine koy. *B9; Bıçak yaralanmasında; çam sakızını dövüp ve bezi yakıp, kül edip, zeytinyağıyla karıştırıp, yara üzerine sür. *B63; Ayağa kemik veya demir batsa veya ağaç batsa; dere yengecin dönüp, yara üzerine koy.	*Bb57; Kılıç yarası için kan durmazsa; verye ?? (Rumca) otunu -derelerde olur- dövüp, yara üzerine koy. Kan durur. *Bb67; Batmış kemiği çıkarmak için ıksıravoyanu (Rumca) -ökse otu- dövüp, yara üzerine koy. *Demir veya ağaç batmasını da çıkarır.
----------------------------------	---	---	--

Çizelge 4.19. Envâ-ı Emrâz'da geçen tıbbi bitkiler ve tahmin edilen bilimsel adları

Envâ-ı Emrâz'da Geçen Adı	Türkçe Adı	Tahmin Edilen Latince Adı
Acıbadam	Acıbadem	<i>Prunus amygdalus</i> var. <i>amara</i> (DC.) Focke
Agriyambili (Rumca)	Üzüm	<i>Clematis flammula</i> L.
Agriyankuriye (Rumca)	Eşek hıyarı	<i>Ecballium elaterium</i> L.
Agriyumlazana (Rumca)	Yabani patlıcan	<i>Solanum elaeagnifolium</i> Cav.
Agriyuzafni (Rumca)	Yabani defne	<i>Laurus nobilis</i> L.
Agu ağacı	Zakkum ağacı	<i>Nerium oleander</i> L.
Akniza (Rumca)	Isırgan otu	<i>Urtica dioica</i> L.
Alma	Elma	<i>Malus communis</i> L.
Aluki (Rumca)	Siyah alıç	<i>Rhamnus oleoides</i> L.
Alumi (Rumca)	Sarımsak	<i>Allium sativum</i> L.
Aluyı (Rumca)	Sabır, ödağacı, ödçiçeği	<i>Aloe vera</i> L.
Anasu (Rumca)	Anason	<i>Pimpinella anisum</i> L.
Andız	Servi	<i>Cupressus sempervirens</i> L.
Andurukla (Rumca)	Sandal ağacı	<i>Arbutus andrachne</i> L.
Ankuru, ankuraki, hıyar (Rumca)	Salatalık	<i>Cucumis sativus</i> L.
Ardıç	Ardıç	<i>Juniperus communis</i> L.
Armud	Armut	<i>Pirus communis</i> L.
Arnugulusu	Kuzukulağı	<i>Rumex acetosella</i> L.
Arpa	Arpa	<i>Hordeum vulgare</i> L.
Ayruk	Ayrık otu	<i>Agropyrum repens</i> L.
Badam	Badem	<i>Amygdalus communis</i> L.
Bağa	Sinirli ot	<i>Plantajo major</i> L.
Bakla	Bakla	<i>Vicia faba</i> L.
Banbuk	Pamuk	<i>Gossypium arboreum</i> L.
Barsamu otu, varsamu otu	Keklik otu/su nanesi	<i>Mentha aquatica</i> L.
Betroselinu (Rumca)	Maydanoz	<i>Petroselinum crispum</i> (Mill.) Fuss
Biber	Biber	<i>Capsicum</i> sp. / <i>Piper longum</i> L.
Bögrülce	Börülce	<i>Vigna sinensis</i> (L.) Savi ex Hausskn.
Böğürtlen	Böğürtlen	<i>Rubus caesus</i> L.
Buğday	Buğday	<i>Triticum vulgare</i> Vill.
Burçak	Burçak	<i>Vicia sativa</i> L.
Butrak	Pıtrak	<i>Xanthium spinosum</i> L.
Cavşir otu	Cavşir otu	<i>Opoponax chironium</i> W.D.J.Koch
Cenciver, cinciver, piperuze (Rumca)	Zencefil	<i>Zingiber officinale</i> Roscoe
Çam	Çam	<i>Pinus</i> sp.
Çavdar	Çavdar	<i>Secale cereale</i> L.
Çınar	Çınar	<i>Platanus orientalis</i> L.
Çiriş	Çiriş otu	<i>Asphodelus</i> sp.
Çivid	Çivit otu	<i>Indigofera tinctoria</i> L.
Darçin	Tarçın	<i>Cinnamomum</i> sp.
Daru	Darı, mısır	<i>Panicum miliaceum</i> L.

Çizelge 4.19. (devam) Envâ-ı Emrâz'da geçen tıbbi bitkiler ve tahmin edilen bilimsel adları

Envâ-ı Emrâz'da Geçen Adı	Türkçe Adı	Tahmin Edilen Latince Adı
Defne, defni (Rumca)	Defne ağacı	<i>Laurus nobilis</i> L.
Dendrolivano (Rumca)	Biberiye	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.
Derakondya (Rumca)	Yılan bıçağı	<i>Drancunculus vulgaris</i> Schott
Dere otu	Dere otu	<i>Anethum graveolens</i> L.
Dud, dut	Dut	<i>Morus</i> sp.
Ebe gömeci, ebem gömeci, fuluhu, moloha	Ebegümeci	<i>Malva sylvestris</i> L.
Eğrelti	Eğrelti otu	<i>Pteridium aquilinum</i> L. (?)
Elma	Elma	<i>Malus communis</i> Lam.
Enar	Nar	<i>Punica granatum</i> L.
Encir	İncir	<i>Ficus carica</i> L.
Erik	Erik	<i>Prunus domestica</i> L.
Eskinu (Rumca)	Sakız ağacı	<i>Pistacia lentiscus</i> L.
Eşek marulu		<i>Sinchus oleraceus</i> L.
Fesligen (Rumca)	Fesleğen	<i>Ocimum basilicum</i> L.
Fınduk	Fındık	<i>Corylus avellana</i> L.
Gögem	Gövem eriği, çakal eriği	<i>Prunus spinosa</i> L.
Gül	Gül	<i>Rosa canina</i> L.
Gülhatme, hatme	Gülhatmi	<i>Althaea rosea</i> (L.) Cav.
Ak günlük	Günlük ağacı	<i>Boswellia serrata</i> Roxb. ex Colebr.
Kara günlük	Lebni, kara günlük, tespih ağacı	<i>Styrax officinale</i> L.
Hamulu, hamulyu (Rumca)	Papatya	<i>Matricaria chamomilla</i> L.
Harsulahnu, hırsulahnu, karnabyulahnu, kelem (Rumca)	Lahana	<i>Brassica oleracea</i> L.
Hasır otu	Hasır otu, saz kamışı	<i>Juncus arabicus/Cyperus alopecuroides</i> Rottb.
Haşhaş	Haşhaş	<i>Papaver somniferum</i> L.
Havuc, hevic	Havuç	<i>Daucus carota</i> L.
Havulu (Rumca)	Yer mürveri	<i>Sambucus ebulus</i> L.
Hızır İlyas	Hıdırellez çiçeği, erguvani salep	<i>Orchis purpurea</i> Huds.
Hurma	Hurma	<i>Phoenix dactylifera</i> L.
Iksiravotanu (Rumca)	Ökse otu	<i>Viscum album</i> L.
Isırgan, isirgen	Isırgan otu	<i>Urtica</i> sp.
Ispanak	Ispanak	<i>Spinacia oleracea</i> (L.) E.H.L.Krause
Ispanak	Ispanak	<i>Spinacia oleracea</i> (L.) E.H.L.Krause
İftelefu (Rumca)	Karaağaç	<i>Ulmus campestris</i> L.
İncinara (Rumca)	Enginar	<i>Cynara scolymus</i> L.
İskenu (Rumca)	Sakız ağacı	<i>Pistacia lentiscus</i> L.
İsupu (Rumca)	Hardal otu	<i>Sinapis arvensis</i> L.
İt üzümü	İt üzümü, böğürtlen	<i>Solanum nigrum</i> L.
İzmirnu (Rumca)	Mürr, mirra, mürrüsafî, sarı sakız	<i>Commiphora myrrha</i> (Nees) Engl.
Kabak	Kabak	<i>Cucurbita pepo</i> L.
Kalasupu (Rumca)	Zulfa otu	<i>Hyssopus officinalis</i> L.
Kamış	Kamış	<i>Phragmites australis</i> (Cav.) Trin. ex Steud.

Çizelge 4.19. (devam) Envâ-ı Emrâz'da geçen tıbbi bitkiler ve tahmin edilen bilimsel adları

Envâ-ı Emrâz'da Geçen Adı	Türkçe Adı	Tahmin Edilen Latince Adı
Kanyas	Geliç	<i>Sorghum halepense</i> (L.) Pers.
Kara çaltı	Kara çalı	<i>Paliurus spina-christi</i> Mill.
Karanfil	Karanfil	<i>Dianthus caryophyllus</i> L.
Karga düvlegi	Ebucehil karpuzu, acıhiyar, eşek hıyarı	<i>Ecballium elaterium</i> L.
Kasrı	Kadı ağacı, şeytanboku otu	<i>Ferula asa-foetida</i> L.
Kavun	Kavun	<i>Cucumis melo</i> L.
Kayakoruğu, karakavuk	Dam koruğu, kayakoruğu	<i>Sedum</i> sp.
Kebere (Rumca)	Gebre otu, kedi tırnağı	<i>Capparis spinosa</i> L.
Keçi boynuzu, kıranyu	Keçi boynuzu ağacı, harnup	<i>Ceratonia siliqua</i> L.
Kekik	Kekik	<i>Thymus vulgaris</i> L.
Kendene	Yabani pırasa	<i>Allium porrum</i> L.
Kenevür	Kenevir, kendir	<i>Cannabis sativa</i> L.
Kerdeme (Rumca)	Tere otu	<i>Lepidium sativum</i> L.
Kerefüs	Kereviz	<i>Apium graveolens</i> L.
Kettan	Keten bitkisi	<i>Linum usitissimum</i> L.
Kızılcuk	Kızılcık	<i>Cornus mas</i> L.
Kimnun	Kimyon	<i>Cuminum cyminum</i> L.
Kiras	Kiraz	<i>Cerasus avium</i> (L.) Moench
Kolanderu (Rumca)	Kişniş	<i>Coriandrum sativum</i> L.
Koz	Ceviz	<i>Juglans regia</i> L.
Kulu (Rumca)	Acı karpuz	<i>Citrullus colocynthis</i> (L.) Schrad.
Kuzu kulığı	Kuzukulağı	<i>Rumex acetosa</i> L.
Labada (Rumca)	Labada, aşun otu	<i>Rumex hydrolapathum</i> Huds.
Lazanu (Rumca)	Semizotu, pirpirim	<i>Portulaca oleracea</i> L.
Lefka (Rumca)	Kavak	<i>Populus canadensis</i> Moench
Lemnisi (Rumca)	Yabani asma	<i>Vitis vinifera</i> L.
Lupanariya (Rumca)	Acı bakla	<i>Lupinus varius</i> L.
Malasuru, marandu, marese, maresu	Rezene	<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.
Mancurana (Rumca)	Mercanköşk, macuran otu	<i>Origanum majorana</i> L. / <i>Majorana hortensis</i>
Marul, maril	Marul	<i>Lactuca sativa</i> L.
Mazı, mazu	Mazı	<i>Thuja</i> sp.
Melanusi (Rumca)	Çörek otu	<i>Nigella sativa</i> L.
Mercümek	Mercimek	<i>Lens culinaris</i> Medik.
Mersin	Mersin ağacı ve yemişi	<i>Myrtus communis</i> L.
Meşe palamutu, pelit	Pelit	<i>Quercus alba</i> L.
Miltu (Rumca)	Papatya	<i>Matricaria chamomila</i> L.
Na'na	Nane	<i>Mentha piperita</i> L.
Nar	Nar	<i>Punica granatum</i> L.
Narduka (Rumca)	Hint sümbülü	<i>Nardostachys jatamansi</i> (D. Don) DC
Nohut	Nohut	<i>Cicer arietinum</i> L.
Banbuk	Pamuk	<i>Gossypium arboreum</i> L.
Pazu	Pazı	<i>Beta vulgaris</i> L.
Plupızı (Rumca)	Sümbül	<i>Hyacinthus orientalis</i> L.

Çizelge 4.19. (devam) Envâ-ı Emrâz'da geçen tıbbi bitkiler ve tahmin edilen bilimsel adları

Envâ-ı Emrâz'da Geçen Adı	Türkçe Adı	Tahmin Edilen Latince Adı
Pürnar (Rumca)	Çalı meşesi	<i>Quercus ilex</i> L.
Safran	Safran	<i>Crocus sativus</i> L.
Sandaleus (Rumca)	Sandal ağacı	<i>Santalum album</i> L. / <i>Pterocarpus santalinus</i> L.
Sarmaşık	Sarmaşık	<i>Hedera helix</i> L.
Servi, selvi	Servi	<i>Cupressus sempervirens</i> L.
Sığır dili	Sığır dili otu	<i>Anchusa officinalis</i> L.
Şeftalu	Şeftali	<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch
Soğan	Soğan	<i>Allium cepa</i> L.
Söğüt	Söğüt	<i>Salix</i> L.
Su kerdemesi, sezâb	Su teresi	<i>Cardamine pratensis</i> L. / <i>Nasturtium officinale</i> L.
Sumak	Sumak	<i>Rhus coriaria</i> L.
Susam	Susam	<i>Sesamum indicum</i> L.
Şahtere	Şahtere	<i>Fumaria officinalis</i> L.
Tırfil	Yaban tırfilı	<i>Trigonella corniculata</i> L.
Topalak, kırkboğum	Topalak, kırkboğum	<i>Cyperus longus</i> L.
Turb	Turp	<i>Raphanus sativus</i> L.
Unnab	Üvez ağacı	<i>Sorbus aucuparia</i> L.
Yarpuz	Yarpuz	<i>Mentha pulegium</i> L.
Zerdalu	Zerdali	<i>Armeniaca vulgaris</i> Lam.
Zeytin, zeytun	Zeytin	<i>Olea europea</i> L.

5. TARTIŞMA

Kadim çağlardan bu yana insanoğlu bitkileri tedavi amacıyla kullanmış, yazının icadından sonra kil tabletlerden papirüslere ve el yazmalarına kadar tedavide yöntemlerini ve kullandıkları materyalleri çeşitli kaynaklarda kayıt altına almaya çalışmışlardır. Bu bilgi birikimi sözlü olarak da nesiller boyunca aktararak her toplumda halk tıbbı (folk medicine) kavramı ortaya çıkmıştır. Halk tıbbı uygulamaları daha lokal düzeyde kalmasına rağmen, yazılı kaynakları olan tedavi sistemleri olan Çin geleneksel tıbbı ve Kampo tıbbı gibi sistemler ise evrensel olarak daha çok kabul görmüştür. Dolayısıyla geleneksel bilgi özellikle Farmakognozi ve Fitoterapi araştırmaları için çok önemli bir kaynak niteliğindedir. Zira nesiller boyunca kullanıldığı bilinen tıbbi bitkilerin biyolojik aktivitesi araştırıldığında, bilimsel olarak daha isabetli sonuçlara ulaşılabilmektedir.

Tezimizin “Genel Bilgiler” bölümünde de irdelendiği gibi; eski çağlardan bugüne kadar pek çok uygarlığın biriktirdiği ve aktardığı bu bilgiler farklı dillerde yazılmış ve günümüzde kullanılan modern dillere tercüme edilmeleri ihtiyacı hasıl olmuştur. Sözlü veya eski dillerde yazılmış bilgilerin günümüzde kayıt alınmaması durumunda alanımızdaki kadim bilginin yok olacağı aşîkardır. Bu nedenle özellikle son 50 yılda geleneksel sözlü bilgi, sahada gerçekleştirilen etnobotanik ve etnofarmakolojik çalışmalarla kayıt altına alınırken, diğer yandan eski dillerde yazılan eserlerin de modern dillere çevirilme çalışmaları yoğun bir şekilde devam etmektedir. Sümerler ve Akatlar gibi çivi yazısı kullanan medeniyetlerin arkalarında bıraktıkları ve arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılarak dünyanın saygın müzelerinde sergilenen kil tabletlerden hareketle, tıbbi bitkilerin kullanımı da dahil insanlık tarihi açısından son derece önemli bilgiler edinilmiştir. Mısır uygarlığından kalan papirüslerdeki metinlerin yazılmasında kullanılan hiyeroglifler üzerinde de çalışmalar sürmektedir. Ancak eski dillere hâkim olan uzmanların sayısının oldukça az olması bu hususta bir dezavantaj yaratmaktadır. Örneğin Sümer tabletlerinin önemli bir kısmının tercümesi halen tamamlanamamıştır. Diğer yandan tercümesi tamamlananlardan tıp ve eczacılık tarihi açısından ilginç bilgiler de elde edilmiştir. Backsay tarafından yayınlanan güncel bir makalede, Irak’taki bir arkeolojik kazı alanında bulunan bir kral mezarında gün yüzüne çıkartılan iki Sümer tabletinde, tıbbi amaçla büyüünün kullanıldığını ve migrene karşı nasıl muska hazırladıklarını tarif etmektedir [46]. M.Ö. 2100 yılında yazıldığı tespit edilen bir tablette, Sümerli hekimlerin tıbbi amaçla hazırladıkları merhem ve losyon formunda 12 adet reçete yer almaktadır [47]. M.Ö. 2112-2004 arasını kapsayan Neo-Sümer döneminde

yazıldıkları tahmin edilen ve biri Paris'teki Louvre Müzesi'nde, diğeri ise İngiliz Müzesi'nde (British Museum) sergilenen iki kil tablette, inme (felç) olayı tarif edilmektedir [48]. Bu bilgiler insanlık tarihi için olduğu kadar, tıp ve eczacılık tarihi bakımından da çok önemlidir. Diğer yandan, günümüze daha yakın olan Osmanlıca ve (eski) İbranice gibi dillerde yazılmış el yazmalarının günümüz dillerine çevirisi, kadim dillerin çevirisine göre nispeten daha kolay yapılabilir. Ancak tez konumuzla da bağlantılı olarak düşünüldüğünde; tıp/eczacılık alanında Osmanlı el yazmalarının tamamının tercümesi de henüz tamamlanabilmiş değildir. Osmanlı tıbbının esasının da bitkilerle tedaviyi kapsadığı bilindiğinden, bu eserlerin çevirisi sonucunda ulaşılacak bilgiler, Farmakognozi ve Fitoterapi araştırmalarına ışık tutması açısından çok kıymetlidir. Bu bağlamda, tez çalışmamız bu alanda yazılmış Osmanlı el yazmalarının tercümelerine katkıda bulunmaktadır. Nihayetinde bize kadar ulaşan el yazmalarındaki bilgilerin tercüme edilerek gelecek nesillere aktarılması bugünün nesillerinin sorumluluğundadır.

Bitkiler aleminin tür sayısı bakımından çok zengin olması ve botanik biliminin ilerlemesi ile keşfedilen her bitki taksonomik olarak bilimsel bir şekilde sınıflandırılabilmiştir. Eski çağlarda özellikle Yunan ve Roma dönemindeki gözleme dayalı bilimsel düşüncenin oluşması ile inceledikleri bitkilerin çoğunu ve tedavide kullanılışlarını kayıt altına aldıkları bilinmektedir. Dioskorides ve Galen ile devamındaki bilimadamlarının gayretleriyle ilaç olarak kullanıldıkları bitkilerin doğru teşhisi ve tedavideki başarısı bitkilerin hastalıklara karşı kullanımında halkta bir güven oluşturmuştur. Bitkisel tedaviye güven halen dünyanın birçok toplumunda artarak devam etmekte olup, günümüzde modern fitoterapiye evrilmiştir. Halk hekimliğinde veya geleneksel tedavi sistemlerinde kullanılan bitkilerin tıbbi etkilerinin kanıtlanması, Fitoterapi ve Farmakognozi'nin başlıca araştırma alanları arasındadır ve bitkilerin tedavide kullanılışı ve tıp ile eczacılık tarihine dair eski dillerde yazılan kitapların çağdaş dillere çevrilmesi; kadim bilginin bugüne aktarılması ve muhafaza edilmesi, gelecek nesillere aktarılabilmesi, tıp ve eczacılık tarihi ile bahsettiğimiz üzere Fitoterapi ve Farmakognozi araştırmaları açısından önem arz etmektedir.

Hipokrat ve Galen'in yaşadığı dönemlerde asklepion kültürünün daha çok plasebo ve metafizik tedaviyi içerdiği düşünülmektedir. Hipokrat ve Galen ise kendi ekollerini geliştirerek, tedaviyi sadece plaseboya bırakmamış, gözlem yapıp kayıt tutarak modern tıba daha yakın bir tutum sergileyerek önünü açmışlardır. Yaptıkları bu çalışmalar ve kayıt altına aldıkları bu bilgiler aracılığı ile modern tıbbın ve eczacılığın gelişim sürecine katkıları çok

büyük olmuştur. Kitaplarının Yunanca'dan Arapça'ya ve sonrasında Arapça'dan Latince'ye tercümeleri ile modern tıp/eczacılık bilimi aslında bu bilgilerin temelinde gelişmiştir.

Müellifi belli olmamakla birlikte, üç Yunanlı hekimin (Galen, Millet ve Hipokrat) tedavideki uygulamalarını içeren, 16. yüzyılda eski Yunanca'dan Osmanlı'ya çevrildiği düşünülen ve tezimizde tercüme edilerek incelenen “Envâ-ı Emrâz” isimli bu eserde her şikâyete yönelik kısa ve öz tedavi tavsiyeleri reçete niteliğinde yer almaktadır. Bununla birlikte Hipokrat'ın aforizmalarında bahsedilen döneminin tedavi başarısını “*insanın bütün olarak ele alınması gerektiği, her insanın farklı bir yapıda olduğunun göz önünde bulundurulması gerektiği*” şeklindeki bakış açısı günümüzde geçerliliğini korumaktadır. Hatta tıpta aşırı uzmanlaşma ve giderek daha fazla alt uzmanlık alanlarına ayrılma sonucunda bazı hastalıkların tedavisine yönelik çözümsüz kalınması, aslında bütüncül bakış açısının tedavide gerekliliğinin günümüzde öneminin yeniden anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir.

Osmanlı dönemi tıbbının 14. ve 15. yüzyıllarda çeviri kitaplar dönemi olması ile bilgi birikiminin artması söz konusu olmuştur. Bu bilgiler 16. yüzyıldan sonra da kullanılmış olup tekrarlanagelmiş ve maalesef yeni katkılar yapılamamıştır. Ancak 18. yüzyıl başlarında batılı kaynakların çevirileri Osmanlıca'ya yapılmaya başlamıştır. Tezimizde incelediğimiz bu eserin; tıbbi bilginin doruk noktada olduğu dönemdeki tercüme eserlerden biri olduğu tahmin edilmektedir. Eserde adı geçen üç hekimden biri olan Millet Hekim'in kim olduğuna dair tarihi kayıtlarda bilgi olmamakla birlikte; “Envâ-ı Emrâz” adlı eseri kaleme alan yazar da bilinmemektedir. Bu nedenle büyük ihtimalle yazar kendi adını yazmayıp, “o dönemdeki uygulanan tıbbi tedavileri Millet adıyla derlemiş olabilir” şeklinde bir yorum yapılabilir.

Hipokrat tıbbında kullanılan ve İslam tıbbında İbn-i Sina ile zirve noktasına kadar ulaşmış olan humoral patoloji kuramının uygulandığı bilinse de incelediğimiz eserde bu tip detaylara yer verilmemiştir. Envâ-ı Emrâz sadece hastalıklar ve tedavide kullanılan ilaçlar ile tıbbi öneriler şeklinde bilgiler içermektedir. Bu nedenle modern fitoterapi açısından daha doğru değerlendirebilmek amacıyla tez kapsamında; eserde adı geçen bitkilerin bilimsel adlarına ve Türkçe karşılıklarına çeşitli kaynaklar incelenerek tahmin edilmeye çalışılmış ve hastalıklar yer aldıkları sistemlere göre sınıflandırılarak tedavi önerilerine yer verilmiştir.

16. Yüzyılda yazıldığı tahmin edilen, ancak yaklaşık 2000 yıl öncesindeki bilgilerin dönemin Osmanlıcasına çevrilmesi ile yazılan eserde birçok hastalığa karşı tedavi önerileri ve tavsiyeler mevcuttur. Müellifi belli olmayan “Envâ-ı Emrâz” adlı eserde dikkat çeken

hususlar arasında; bazı bitki isimlerinin günümüz Türkçesinde de bilinen isimleriyle kullanıldığı, bazı bitki isimlerinin ise Rumca ifade edildiği gözlenmiştir. Eserde toplam 202 bitki ismi geçmektedir. Tarafımızdan tercüme edilen eserde bazı bitkilerin bilimsel (binomial) adlarına ulaşamamıştır. Eserde, bitkilerin yanısıra hayvansal kaynakların da (balmumu, bal, leylek dışkısı, yumurta, kedi organları, yengeç, koyun ve keçi kanı, geyik boynuzu, kurbağa idrarı, tavuş ve köpek dışkısı, inek ve eşek sütü, kirpi derisi, horoz er bezleri, sığır safrası, eşek idrarı, yengeç, kunduz hayası, koyun yünü, vs) tedavide kullanıldığı saptanmıştır. Yaklaşık 26 farklı hayvansal kaynak tespit edilmiştir. Tarif edilen ilaçların hazırlanmasında su, yağmur suyu, sirke, bal, pekmez şerbeti veya şarap gibi çözücüler ile zeytinyağı ve acıbadem yağı gibi sabit yağların kullanıldığı tespit edilmiştir. Zeytinyağı ve acıbadem yağının yanısıra bazı hayvansal yağlar doğrudan tedavide de kullanılmıştır. Tariflerin hazırlanmasında (büyük ihtimalle daha kolay bulunabilir olduğundan) en çok zeytinyağı ve bal tavsiye edildiği göze çarpmaktadır. Ayrıca koyun yağı, keçi yağı, kaz yağı gibi hayvansal yağların da tariflerin hazırlanmasında kullanıldığı göze çarpmaktadır. Eserde verilen tariflerden yağlı maserat, merhem, yakı, tütsü, kaynatma, lapa ve lavman (hukne) gibi yöntemleri kullandıkları da anlaşılmaktadır. Modern fitoterapide ve hatta aromaterapide kullanılan birçok bitkinin (zencefil, sandal ağacı, gül, alıç, keten tohumu, ıhlamur, kekik, sinirli ot, maydanoz, papatya, hatmi, hayıt, vs) o dönemde de günümüze benzer şekilde tıbbi amaçla kullanıldığı görülmektedir. Bazı hastalıklara karşı günümüzde olduğu gibi perhiz de tavsiye edilmiştir. Tariflerin genellikle topikal olarak kullanımı önerilmiş olup, kükürt gibi mineral kullanımına da rastlanmıştır.

Tez çalışmamızda tercüme ettiğimiz ve Fitoterapi açısından incelediğimiz “Envâ-ı Emrâz” adlı eser, hekim kökenli Galen ve Hipokrat’ın tıbbi uygulamalarının 2000 yıl önceden bize aktarılmış bilgileri içermesi nedeniyle tarihi bir önem taşımaktadır. Eserde adı geçen bitkilerin kullanıldıkları rahatsızlıklara karşı gerçekten etkili olup olmadığı, ancak bu bitkiler üzerinde yapılacak bilimsel temeldeki eczacılık ve tıp araştırmaları ile gösterilebilecektir. Örneğin eski çağlarda ağrıkesici olarak kullanılan haşhaş bitkisinin ve morfinin farmakolojik etkinliği modern bilim yöntemleriyle kanıtlanmıştır. Dolayısıyla, tez çalışmamız kapsamında tercüme edilen müellifi belli olmayan, Galen, Hipokrat ve Millet adlı hekimlerin tıbbi uygulamalarına dair bilgileri içeren, 16. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Osmanlıca Envâ-ı Emrâz adlı el yazması eserin çağdaş Türkçe’ye tercüme edilmesi ile elde edilen bilgiler Farmakognozi ve Fitoterapi araştırmalarının yanısıra, tıp ve eczacılık tarihine de katkıda bulunacaktır.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çağlar boyunca bilimin ve teknolojinin gelişmesi sayesinde ilaçların kimyasal sentez yoluyla üretimleri neticesinde bitkilerin ilaç olarak kullanımı azalmıştır. Ancak son yıllarda yeniden “doğala dönüş” akımı tüm dünyada gözlenmektedir. Modern tıbbın geldiği son noktada, gelişmiş teknoloji ve ileri tıp bilgimize rağmen bazı hastalıklara karşı halen çözümsüz kaldığı durumlar mevcuttur. Çözölemeyen kronik hastalıklara ve kanser tiplerine çare arayanlar ile basit rahatsızlıklar veya sağlığın korunması için kimyasal ilaç kullanmak istemeyenler tarafından bitkilerle tedaviye olan ilgi giderek artmaktadır. Fitoterapi de dahil olmak üzere; geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının tamamına ilginin bu vesilelerle artmış olması dikkat çekmektedir.

Erken tarihi dönemlerde kimya bilimi gelişmediğinden, insanlar için tek tedavi seçeneği bitkiler ve hayvansal veya mineral kökenli diğer bazı doğal kaynaklar olmuştur. Aslında kendi dönemleri içerisinde değerlendirildiğinde; doğru bitkilerle doğru yöntemleri kullanarak isabetli tespitlerde bulunmuş olmaları, tarih boyunca insanlığın bitkilere dair bilgilerinin basit düzeyden gelişerek kademeli olarak belli bir düzeye geldiğini göstermektedir. Ayrıca tarihi kayıtlarda insanoğlunun çeşitli kadim medeniyetlerde bugünün modern yöntemlerine benzeyen tıbbi tedavi yöntemleri kullandıkları tespit edilmiştir. Örneğin demleyerek infüzyonu, kaynatarak dekoksasyonu, yağ ve bal içinde karıştırıp maserat veya özütlerini elde ederek ekstraksiyonu, bitkileri yakarak, kokulu kısımlarını çıkararak tütsü şeklinde kullanımları ile fitoterapiyi olduğu kadar aromaterapiyi de çağrıştıran teknikleri keşfedip uygulamışlardır.

Tez çalışmamızda, Hipokrat ve Galen gibi dönemin ünlü hekimlerinin tedavide kullandıkları bitkilerin bir kısmının Osmanlıca’ya tercüme edildiği Envâ-ı Emrâz’ın günümüz Türkçesine çevrilmesi ile fitoterapinin tarihi gelişimine dair bazı bilgiler gün yüzüne çıkartılmıştır. Çalışmanın kısıtlılıkları olarak; Osmanlıca el yazısı olan eserde bazı kelimelerin anlaşılamayıp, çağdaş Türkçe’deki karşılıklarına ve bazı bitkilerin bilimsel adlarına ulaşamamış olması söylenebilir. Ayrıca bu konuda başvurulacak güvenilir bilimsel kaynak sayısının da çok az olması, tez çalışmamızda karşılaştığımız bir başka zorluk olmuştur.

Bu tip çalışmaların günümüz Türkçesine kazandırılması yönünde yapılan çalışmalar çok kıymetli olup, daha fazla tercüme çalışması yapılmalıdır. Ayrıca bu eserde de olduğu gibi, el yazmalarında yer alan bitkilerin o dönemde verilen tıbbi kullanım bilgisinin bilimsel

zeminde etkinliğinin araştırılması ve ispatlanması amacıyla yapılacak çalışma sayısı artırılmalıdır. Dolayısıyla tez çalışmamız, bu alanda çalışacak araştırmacıların istifade edebilmeleri için literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

1. Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi Kitabı*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 34-240.
2. Lewis, P. (1998). *Tıp Tarihi* (çev. Dr. Güdücü, N.), İstanbul: Hürriyet Matbaacılık A.Ş., 10.
3. Ronan, C. A. (2003). *Bilim Tarihi*. (Çev. İhsanoğlu, E., Günergun, F), Ankara: TÜBİTAK, 36.
4. Karaöz Arıhan, S. (2019). *Antik Dönemde Tıp ve Bitkisel Tedavi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
5. Lyons A. S., Petrucelli J. R. (1978). *Medicine: An Illustrated History*. New York: Harry N. Abrams Inc. Publishers, 12.
6. Asil, E. (2001). Düünden bugüne eczacılık. *Meslekiçi Sürekli Eğitim Dergisi (MİSED)* 12, 4, (<http://www.e-kutuphane.teb.org.tr/pdf/mised/ekim01/3.pdf>, Son Erişim Tarihi: 10.05.2021).
7. Hajar, R. (2018). The pulse in ancient medicine part 1. *Heart Views*, 19(1), 36-43.
8. İnternet: Eczacılık tarihine genel bakış. Kayseri Eczacılık Tarihi, 1. Bölüm.17-46. Web: [URL:http://www.e-kutuphane.teb.org.tr/pdf/raporlar/kayseri_ecz_tarihi/6.pdf](http://www.e-kutuphane.teb.org.tr/pdf/raporlar/kayseri_ecz_tarihi/6.pdf). adresinden 24.12.2020’de alınmıştır.
9. İnternet: Lyons A.S.(2019). Ancient Civilizations; Mesopotami [URL: https://www.healthguidance.org/entry/6308/1/Ancient-Civilizations-Mesopotamia.html](https://www.healthguidance.org/entry/6308/1/Ancient-Civilizations-Mesopotamia.html) adresinden 13.02.2021’de alınmıştır.
10. İnternet: [URL: www.indiana.edu/ancmed/meso.html](http://www.indiana.edu/ancmed/meso.html) adresinden 14.02.2021’de alınmıştır.
11. Sarı, N., Altıntaş, A., Başağaoğlu, İ., Özaydın, Z., Doğan, H., Ülman, Y. I., ... ve Hot, İ. (2007). *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın No. 00249, Fakülte Yayın No. 4711, 55-106.
12. Ünal, A. (1980). *Hitit Tıbbının Ana Hatları*. Türk Tarih Kurumu, 14(175), 475-495.
13. Jaiswal, Y. S., Williams, L. L. (2017). A glimpse of Ayurveda – The forgotten history and principles of Indian traditional medicine. *Journal of Traditional and Complementary Medicine*, 7(1), 50-53.
14. Ravishankar, B., Shukla, V. J. (2007). Indian systems of medicine: a brief profile. *African Journal of Traditional Complementary and Alternative Medicines*, 4(3), 319-337.
15. İnternet: Gerson, S. (2009). Independent Study Correspondence Course in Ayurvedic Medicine. *National Institute of Ayurvedic Medicine*.

URL:<http://www.panchakarma.com/the-national-institute-of-ayurvedic-medicine-new-york-usa-p-342.html> adresinden 10.05.2021’de alınmıştır.

16. Hankey, A. (2001). Ayurvedic physiology and etiology: Ayurvedo Amritanaam. The doshas and their functioning in terms of contemporary biology and physical chemistry. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 7(5), 567-574.
17. Zhu, Y. P., Woerdenbag, H. J. (1995). Traditional Chinese herbal medicine. *Pharmacy World and Science*, 17(4), 103-112.
18. Zhang, Z. J., Wang, X. M., and McAlonan, G. M. (2012). Neural acupuncture unit: a new concept for interpreting effects and mechanisms of acupuncture. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 2012, article no: 429412.
19. Motoo, Y., Arai, I., Hyodo, I., and Tsutani, K. (2009). Current status of Kampo (Japanese herbal) medicines in Japanese clinical practice guidelines. *Complementary Therapies in Medicine*, 17(3), 147-154.
20. Motoo, Y., Seki, T., and Tsutani, K. (2011). Traditional Japanese medicine, Kampo: its history and current status. *Chinese Journal of Integrative Medicine*, 17(2), 85-87.
21. Arai, Y. C., Makino, I., Ikemoto, T., Saisu, H., Terajima, Y., and Owari, K. (2020). Kampo for the treatment of pain in Japan: a review. *Pain and Therapy*, 9(1), 161-170.
22. İnternet: Kahya, E. (1998). “Hipokrat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hipokrat> adresinden 04.03.2021’de alınmıştır.
23. Uğurlu, M. C. (1997). Hipokrat. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 50(2), 67-78.
24. Singer, C., Underwood, E. A. (1962). *A Short History of Medicine* (Second Edition), Oxford University Press, 12.
25. İnternet: Kutluer, İ. (1998). “Câlinûs”, TDV İslâm Ansiklopedisi. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/calinus>’den 05.03.2021 adresinden alınmıştır.
26. İnternet: Kaya, M. (1998). “Râzî, Ebû Bekir”, TDV İslâm Ansiklopedisi. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir> adresinden 05.03.2021’de alınmıştır.
27. İnternet: Muhammed Hamîdullah, "Dîneverî, Ebû Hanîfe", TDV İslâm Ansiklopedisi. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dineveri-ebu-hanife> adresinden 06.05.2021’de alınmıştır.
28. İnternet: Tümer, G. (1992). “Bîrûnî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/biruni> adresinden 05.03.2021’de alınmıştır.
29. İnternet: Esin Kahya, “Zehrâvî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zehravi> adresinden 06.05.2021’de alınmıştır.
30. İnternet: Esin Kahya, "Et-Tasrîf", TDV İslâm Ansiklopedisi, URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/et-tasrif--zehravi> adresinden 06.05.2021’de alınmıştır.

31. Acıduman, A. (2002). İbn-i Sina'nın bilim tarihindeki yeri: Kuhn'ca bir yaklaşımla. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 55(2), 115-122.
32. İnternet: Kaya, M. "İbnü'l-Baytâr", TDV İslâm Ansiklopedisi. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnül-baytar> adresinden 05.03.2021'de alınmıştır.
33. DüNDAR, M, Emekli, R. ve Şener, E. (2019). Anadolu'daki tıbbın doğuşu, dünyadaki ilk tıp okulu olarak: Gevher Nesibe tıp medresesi ve darüşşifası. *Bilimname*, 39, 79-103.
34. Ünver, A. S. (1952). *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 22.
35. Yılmaz, N., Yılmaz, C. (2006). Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine göre Osmanlılarda sağlık hayatı. *Osmanlılarda Sağlık I*, Yılmaz, N. ve Yılmaz, C. (Editörler), İstanbul: Biyofarma Yayınları, 343-359.
36. Bilgin, A. (2006). Osmanlılarda ilaç yapımında kullanılan tıbbî bitkiler. *Osmanlılarda Sağlık I*, Yılmaz, N., Yılmaz, C. (Editörler), İstanbul: Biyofarma Yayınları, 257-263.
37. Özvar, E. (2017). Osmanlı dünyasında yazma eser üretkenliği. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a, Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası* (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl, Aydar, H. ve Yavuz A. F. (Editörler), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Kitap No: 44, 1. Baskı, 19.
38. Kaya, E. (2009). *Envâ-ı Emrâz: İnceleme-Metin-Dizin. Yüksek Lisans Tezi*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
39. İnternet: Ünver, N. Milli Kütüphane Koleksiyonundaki Türkçe Tıp Yazmaları. URL: <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/page/manuscriptbooks> adresinden 25.04.2021'de alınmıştır.
40. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi. (1994). *Galenos*, Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünleri Pazarlama Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul, XIII, 83.
41. Devellioğlu, F. (1980). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, İstanbul, 25-65.
42. Baytop, T. (1999). *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*, Nobel Tıp Kitapevi, İstanbul, 371.
43. Önler, Z. (2004). *XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları*. İstanbul: Kebikeç Yayınları, 36-70.
44. Efendi, H. Z. M. F., Tuncer, H. (1978). *Yabancı Bitkiler Sözlüğü*. Ankara: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Dairesi Başkanlığı, 20, 45.
45. İnternet: Skaltsa, E. (2015). Antik Yunanistan'da ilaçlar. *Eczacılık tarihi*. [Elektronik kitap] Yunan Akademik Kütüphaneleri Birliği. Bölüm 2. Atina. URL: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5097> adresinden 01.03.2021'de alınmıştır.

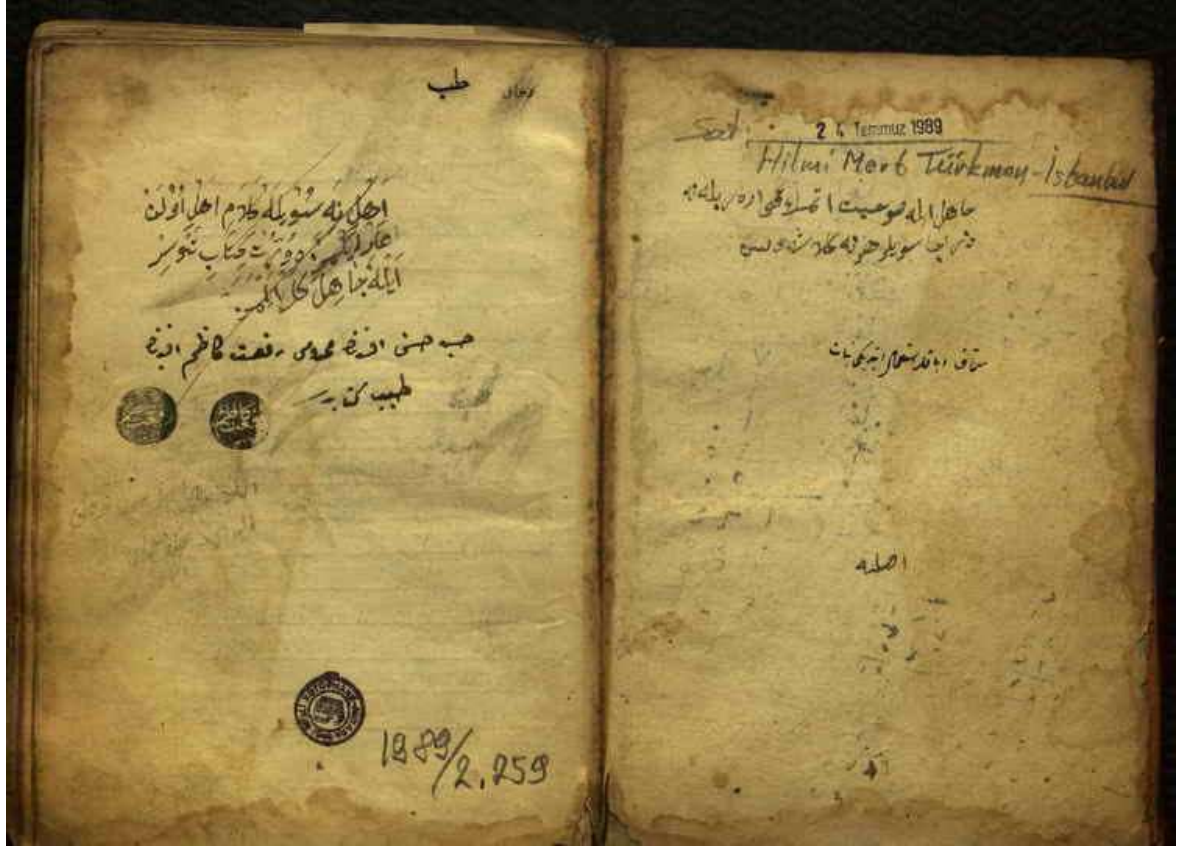
46. Bácskay, A. (2019). Two Sumerian incantations against migraine (saĝ-ki-dab-ba) on amulets and cuneiform tablets. *Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale*, 113(1), 175-188.
47. Džaja, P., Severin, K. (2019). Veterinary profession in Antiquity. *Veterinarska Stanica*, 50(6), 577-586.
48. Karim, S. K., Amin, O. S. M. (2018). Stroke in ancient Mesopotamia. *Medical Archives*, 72(6), 449-452.

EKLER

EK-1: Envâ-ı Emrâz- Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan el yazması nüshadan örnek sayfalar

EK-1: (devam) Envâ-ı Emrâz- Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan el yazması nüshadan örnek sayfalar

EK-1: (devam) Envâ-ı Emrâz - Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan el yazması nüshadan örnek sayfalar

EK-1: (devam) Envâ-ı Emrâz - Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan el yazması nüshadan örnek sayfalar

EK-1: (devam) Envâ-ı Emrâz - Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan el yazması nüshadan örnek sayfalar

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : GÖKÇE, Aksanur

Uyruğu : T.C.

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet tarihi
-----------------	--------------	------------------

Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi	Devam ediyor
---------------	-------------------	--------------

Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Fitoterapi

Tıpta Uzmanlık Eğitimi	Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi,	2019
------------------------	---------------------------------------	------

Aile Hekimliği

Lisans	Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tıp Fakültesi	2015
--------	--	------

Lise	Özel Çağrı Fen Lisesi, Ankara	2007
------	-------------------------------	------

İş Deneyimi, Yıl	Çalıştığı Yer	Görev
------------------	---------------	-------

2019- devam ediyor	Sivas Doğanşar İlçe Hastanesi	Uzman Hekim
--------------------	-------------------------------	-------------

2015-2016	Beytüşşebap Devlet Hastanesi, Şırnak	Pratisyen Hekim
-----------	--------------------------------------	-----------------

2016-2019	SBÜ Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi	Asistan Hekim
-----------	--	---------------

Yabancı Dili

İngilizce

Yayınlar

1. Çalışan Annelerde Süt İzni Kullanımının ve Emzirme Eğitiminin Emzirme Tutumu Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi (Sözlü Bildiri, 12. Aile Hekimliği Güz Okulu, Antalya)
2. 0-7 Yaş Çocukların Medya Maruziyetlerinin Değerlendirilmesi (Poster Bildiri, 12. Aile Hekimliği Güz Okulu, Antalya)

3. Aeah Endokrin Polikliniğine Gelen Ellerin Ksantomun Eşlik Ettiği Bir Ailesel Hiper Kolesterollemi Olgusu (Poster Bildiri, 12. Aile Hekimliği Güz Okulu, Antalya)
4. Graves Hastalığının Hemogram Parametrelerine Etkisi (Sözlü Bildiri, 8. Uluslararası Trakya Aile Hekimliği Kongresi, 1 Mart 2019, Edirne)
5. Tip 2 DM’li Hastalarda Depresyon Skoru ile Sağlıklı Beslenme ve Yeme Tutumu Arasındaki İlişki (E-Sözlü Bildiri, 19. Uluslararası Doğu Akdeniz Aile Hekimliği Kongresi, 18 Nisan 2019, Adana)
6. Polikistik Over Sendromunda İnsulin Direnci Tanısında Homa – IR ile İnsutag Formülünün Karşılaştırılması (Poster Bildiri, 40. Türkiye Endokrinoloji ve Metabolizma Hastalıkları Kongresi, 09-13 Mayıs 2018, Antalya)
7. Nonalkolik Yağlı Karaciğer Hastalığı Olan Metabolik Sendromlu Hastalarda Noninvaziv Skorlarla Hesaplanan Fibrosis Sıklığı Tayini (Sözlü Bildiri, SBÜ 2. İç Hastalıkları Kongresi, 22 Haziran 2019, İstanbul)
8. Osmanlı Klasik Dönem Hekimlik Sanatının Modern Dönem Hekim Profesyonelliği, Aile Hekimliği Kimliği ve Uygulamaları Açısından İncelenmesi (SBÜ Ankara Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi Aile Hekimliği Kliniği, Tıpta Uzmanlık Tezi, Ankara, 2019)
9. Osmanlı Darüşşifaları Dönemi Hekimlik Sanatının Aile Hekimliği Özelinde Modern Dönem Hekim Profesyonelliği ile Karşılaştırılması: Kalitatif Bir Çalışma (6. Uluslararası Sağlık Bilimleri ve Aile Hekimliği Kongresi, Sözlü Bildiri, 16 Nisan 2021, İzmir)
10. Milli Kütüphane Koleksiyonunda Bulunan “Enva-ı Emraz” Adlı Osmanlı El Yazması Eserin Fitoterapi Açısından İncelenmesi (6. Uluslararası Sağlık Bilimleri ve Aile Hekimliği Kongresi, Sözlü Bildiri, 16 Nisan 2021, İzmir)

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR...

